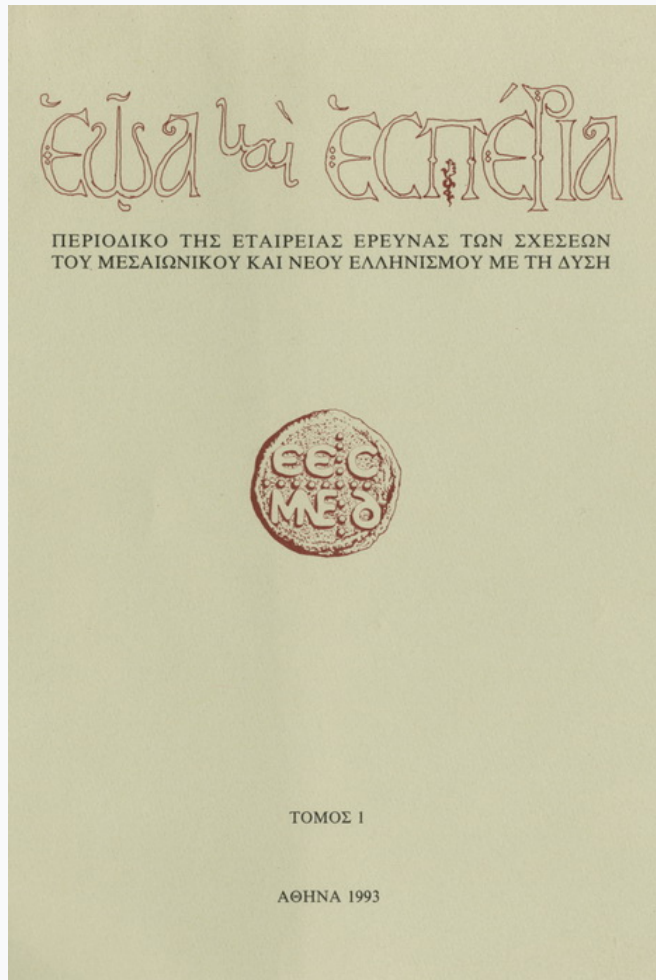

Eoa kai Esperia

Vol 1 (1993)

BREVE DESCRITTIONE DEL REGNO DI MOREA.
Αφηγηματική ιστορική πηγή ή επίσημο βενετικό
έγγραφο της Β' Βενετοκρατίας στην
Πελοπόννησο;

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΝΤΟΚΟΣ

doi: [10.12681/eaesperia.24](https://doi.org/10.12681/eaesperia.24)

To cite this article:

ΝΤΟΚΟΣ Κ. (1993). BREVE DESCRITTIONE DEL REGNO DI MOREA. Αφηγηματική ιστορική πηγή ή επίσημο βενετικό έγγραφο της Β' Βενετοκρατίας στην Πελοπόννησο;. *Eoa Kai Esperia*, 1, 81–131.
<https://doi.org/10.12681/eaesperia.24>

BREVE DESCRITTIONE DEL REGNO DI MOREA.

Αφηγηματική ιστορική πηγή ή επίσημο βενετικό έγγραφο της Β' Βενετοκρατίας στην Πελοπόννησο;

Στα 1830 ο Ανδρέας Μουστοξύδης δημοσίευσε σε μετάφραση δύο φορές - την πρώτη στα γαλλικά¹ και τη δεύτερη στα ελληνικά² - το κείμενο μιας πολύ ενδιαφέρουσας ιστορικής πηγής που αναφερόταν στην περίοδο της Β' Βενετοκρατίας στην Πελοπόννησο. Ήδη στην πρώτη δημοσίευσή του ο ίδιος σημείωνε ότι το πρωτότυπο της μετάφρασής του περιεχόταν σε χειρόγραφο της βενετικής βιβλιοθήκης Querini-Stampalia και αυτό ήταν το μόνο πληροφοριακό στοιχείο για την ταυτότητά του, αφού κατά τα άλλα παρουσιαζόταν ανώνυμο και αχρονολόγητο, όπως και σήμερα μπορεί να το διαπιστώσει κανείς εξετάζοντας το χειρόγραφο που απόκειται στη βιβλιοθήκη αυτή.

Το κείμενο του πρωτοτύπου επιγράφεται *Breve descrittione del Regno di Morea*. Όπως δηλώνει και ο τίτλος του, πρόκειται πραγματικά για μια συνοπτική περιγραφή της Πελοποννήσου ως κτήσης των Βενετών, η οποία κατά το διάστημα 1685-1715 βρισκόταν στην κατοχή τους³. Στην *Breve descrittione* καταγράφονται με συντομία ποικίλες ειδήσεις που έχουν σχέση με τη διοικητική διαίρεση της κτήσης, την προέλευση, τις συνήθειες και τις οικονομικές ασχολίες των κατοίκων στις επιμέρους πελοποννησιακές περιοχές, τα παραγόμενα προϊόντα, τις πλουτοπαραγωγικές πηγές και τα μέτρα και σταθμά του κάθε τόπου, τα πληθυσμιακά και οικιστικά στοιχεία της κάθε επαρχίας, ενώ παράλληλα σημειώνονται και διάφορες άλλες πληροφορίες γεωγραφικού, τοπογραφικού ή και αρχαιολογικού χαρακτήρα. Στο τέλος του κειμένου παρατίθεται ένας στατιστικός πίνακας - ο Μουστοξύδης τον προτάσσει στις δημοσιεύσεις του - όπου αναγράφεται για

1. *Le Courrier de la Grèce*, n. 16, 15/27 Juin 1830.

2. *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, αρ. 83, 22 Οκτ. 1830 και αρ. 84, 25 Οκτ. 1830.

3. Μη μας ξενίζει ο όρος *Regno*, τον οποίο οι Βενετοί συνήθως χρησιμοποιούσαν για να χαρακτηρίσουν τις πιο εκτεταμένες κτήσεις τους στην Ανατολή· έτσι στη βενετική πολιτική ορολογία συναντούμε ακόμη τις ονομασίες *Regno di Negroponte*, *Regno di Candia*, *Regno di Cipro*.

κάθε επαρχία (ή *territorio* κατά τη βενετική ορολογία) ο αριθμός των κατοικούμενων και των κατεστραμμένων χωριών, των μονών, των κατοίκων (σε οικογένειες και σε άτομα) καθώς και η συνολική εδαφική επιφάνεια κάθε επαρχίας σε *στρέμματα* και σε *campi trevisani*⁴. Φυσικά υπάρχουν και τα συγκεντρωτικά αριθμητικά σύνολα για κάθε ένα από τα τέσσερα διαμερίσματα (*provinciae*) της κτήσης καθώς και εκείνα για ολόκληρη τη χώρα. Όλα τα πιο πάνω αριθμητικά στοιχεία, εκτός από όσα αναφέρονται στη συνολική εδαφική έκταση των επαρχιών, αναγράφονται και στο καταλόγδην κείμενο της *descrittione*, εκεί δηλαδή όπου γίνεται λόγος για κάθε *territorio* ξεχωριστά. Εύκολα αντιλαμβάνεται κανείς ότι στο στατιστικό αυτόν πίνακα περιλαμβάνονται δύο κατηγοριών στοιχεία: δημογραφικά, που σχετίζονται με την απογραφή του πελοποννησιακού πληθυσμού, και στοιχεία κτηματογραφικού χαρακτήρα. Είναι αυτονόητο ότι και οι δύο κατηγορίες θα πρέπει να έχουν άμεσα ή έμμεσα επίσημη βενετική προέλευση.

Η *Breve descrittione* του χειρογράφου της Querini - Stampalia δε δημοσιεύτηκε ποτέ ως σήμερα στο σύνολό της, δηλαδή τόσο το ιταλικό κείμενό της, όσο και ο στατιστικός πίνακας που το συνοδεύει. Ωστόσο από την εποχή των πρώτων δημοσιεύσεων του Μουστοξύδη χρησιμοποιήθηκε επανειλημμένα από τη νεότερη λόγια ιστοριογραφία της Β' Βενετοκρατίας στην Πελοπόννησο, είτε μέσω των δημοσιεύσεων αυτών, είτε ευθέως από το ανέκδοτο χειρόγραφο της πιο πάνω βιβλιοθήκης⁵. Ειδικότερα όμως η ιστορική έρευνα έστρεψε την προσοχή της στο στατιστικό πίνακα, ο οποίος από τότε δημοσιεύτηκε αρκετές φορές και μάλιστα σε ορισμένες περιπτώσεις αποτέλεσε και αντικείμενο ιστορικής κριτικής. Πραγματικά, λίγο αργότερα από το Μουστοξύδη, το 1835, ο Λεοπόλδος von Ranke τον παρέθεσε στο τέλος του έργου του *Die Venezianer in*

-
4. Το *campo trevisano* ή *trivisano* αποτελεί βενετική μονάδα μέτρησης της επιφάνειας της γης που την εποχή αυτή χρησιμοποιούν οι Βενετοί στην Πελοπόννησο παράλληλα με το *στρέμμα* και το *campo padovano*. Έχει ακριβώς διπλάσια έκταση από το στρέμμα και υποδιαιρείται σε 1250 *tavole* έναντι 625 του στρέμματος και 840 του *campo padovano*.
  5. Πρόσφατα μάλιστα η ελληνική μετάφραση Μουστοξύδη υπήρξε αντικείμενο ανακοίνωσης στο Γ' Διεθνές Συνέδριο Πελοποννησιακών Σπουδών του 1985 χωρίς όμως ιδιαίτερη επεξεργασία των στοιχείων της βενετικής πηγής ή διερεύνηση των προβλημάτων προέλευσης και χρονολόγησής της. Βλ. ΣΠ. ΛΟΥΚΑΤΟΣ, Πολιτειογραφικά της Πελοποννήσου κατά τη δεύτερη Βενετοκρατία (τέλη του ΙΖ' αιώνα), *Πρακτικά του Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών* (Καλαμάτα, 8-15 Σεπτ. 1985), τ. Γ', Αθήναι 1987-1988, σ. 208-216.

*Morea 1685-1715*⁶ και βέβαια ο πίνακας δημοσιεύτηκε και στις ελληνικές μεταφράσεις της μελέτης αυτής από τον Π. Καλλιγά στα περιοδικά *Ευρωπαϊκός Εραμιστής* και *Πανδώρα* το 1842 και 1862 αντίστοιχα⁷. Λίγο πριν όμως από τη δημοσίευση της πρώτης μετάφρασης του Καλλιγά στον *Ευρωπαϊκό Εραμιστή*, ο στατιστικός πίνακας εκδόθηκε από τον J. A. Buchon το 1840⁸, ενώ παρόμοια πριν από τη δεύτερη μετάφραση στην *Πανδώρα* ο πίνακας αναδημοσιεύθηκε το 1860 σε επίσημη ελληνική έκδοση με στατιστικά στοιχεία για το Ελληνικό κράτος⁹. Τέλος, την ίδια περίοδο και συγκεκριμένα το 1861 ο πίνακας εκδίδεται από τον Π. Χιώτη όταν αυτός μεταφέρει στα ελληνικά την έκθεση του Βενετού Συνδίκου Καταστιχωτή Domenico Gritti¹⁰.

Ύστερα από την παρέλευση ενός και περισσότερο αιώνα ο στατιστικός πίνακας ήλθε και πάλι στην ιστοριογραφική επικαιρότητα, αφού αποτέλεσε εκ νέου, στη σύγχρονή μας εποχή, αντικείμενο δημοσίευσης αλλά και κριτικής θεώρησης από δύο ιστορικούς που ασχολούνται επιτυχώς με τα δημογραφικά πράγματα της πελοποννησιακής ιστορίας, ιδίως της περιόδου της Β' Βενετοκρατίας. Πρόκειται για τον Peter Topping και το Βασίλη Παναγιωτόπουλο. Ο πρώτος δημοσίευσε το στατιστικό πίνακα στα *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών* το 1976, στο οποίο πήρε μέρος με την ανακοίνωσή του *The Population of the Morea (1685-1715)*¹¹, όπου ανάμεσα στα άλλα διαπραγματεύθηκε και τα σχετικά με τον πίνακα αυτόν ιστορικά προβλήματα και κυρίως με εκείνα της χρονολόγησής του. Ο δεύτερος ασχολήθηκε με ανάλογα ζητήματα σε ανακοίνωσή του¹² στο ίδιο συνέδριο και τις απόψεις του που διατύπωσε

6. Βλ. LEOP. v. RANKE, Die Venezianer in Morea 1685-1715 στο *Historish-politische Zeitschrift*, 2(1835) 405-501.

7. ΛΕΟΠ. ΡΑΝΚΙΟΣ, Οι Βενετοί εις την Πελοπόννησον 1685-1715, *Ευρωπαϊκός Εραμιστής* 2(1842-1843) 869 (δεν αναφέρεται ο μεταφραστής) και ΛΕΟΠ. ΡΑΝΚΙΟΣ, Περί της εν Πελοποννήσω Ενετοκρατίας, μετάφρ. Π. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Πανδώρα*, 13/290 (15 Απρ. 1862) 34. Πρβλ. μετάφραση του ίδιου έργου και στη συλλογή άρθρων του Π. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Μελέται Νομικάί*, τ. Β', Αθήναι 1898, σ. 58-141.

8. J. A. BUCHON, Recherches et matériaux pour en servir à un histoire de la domination française aux XIIIe, XIVe et XVe siècles, I, (Paris 1840), σ. 311.

9. Renseignements statistiques sur la Grèce, 1ère partie, Athènes, Imprimerie Royale, 1860, σ. 31. Πρβλ. P. TOPPING, The Population of the Morea (1685-1715), *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τ. Γ', Αθήναι 1976-1978, σ. 127.

10. *Φιλίστωρ* 2(1861) 229-230.

11. P. TOPPING, The Population, ό.π., σ. 119-128.

12. Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ Η βενετική απογραφή της Πελοποννήσου του 1700, *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τ. Γ', Αθήναι 1976-1978, σ. 203-216.

εκεί επανέλαβε, δημοσιεύοντας και το στατιστικό πίνακα, στο σημαντικό έργο του *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου 13ος-18ος αιώνας*, που εκδόθηκε από το Ιστορικό Αρχείο της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος το 1985¹³.

Πώς όμως εξηγείται το γεγονός ότι, ενώ το κείμενο της *Breve descriptione* παρέμεινε ως σήμερα ανέκδοτο στην πρωτότυπη μορφή του, αντίθετα ο στατιστικός πίνακας γνώρισε επανειλημμένες δημοσιεύσεις; Είναι προφανές ότι αυτό οφείλεται στη συνοπτικότητα του πίνακα, που επιτρέπει την εύκολη δημοσίευσή του, και επιπροσθέτως στη σπουδαιότητα των στοιχείων που περιέχει. Ωστόσο υπάρχει και ένας ακόμη λόγος: η ιστορική έρευνα, ιδίως στην πρόσφατη εποχή, επειδή η *Breve descriptione* παρουσιάζεται ανώνυμη και αχρονολόγητη, θεώρησε ότι θα μπορούσε να φτάσει στη χρονολόγησή της και ενδεχομένως στην επισήμανση του συντάκτη της υποβάλλοντας σε κριτική τα στοιχεία του πίνακα, κυρίως όσα είχαν σχέση με την απογραφή του πελοποννησιακού πληθυσμού. Προσπάθησε δηλαδή να τα ταυτίσει με τα αποτελέσματα κάποιας απογραφής που διενήργησε σε συγκεκριμένη χρονική στιγμή η ανώτατη διοίκηση της Πελοποννήσου.

Ας δούμε όμως τις κυριότερες προτάσεις που διατυπώθηκαν ως τώρα για τη χρονολόγηση της *Breve descriptione*. Ο Ανδρέας Μουστοξύδης χωρίς να έχει ιδιαίτερες γνώσεις για τη Βενετοκρατία στην Πελοπόννησο τοποθέτησε το στατιστικό πίνακα στα τέλη του 17ου αιώνα¹⁴. Ο Ranke, με τη βαθειά γνώση των βενετικών πηγών, δεν μπόρεσε να χρονολογήσει συγκεκριμένα το χειρόγραφο της Querini-Stampalia. Συνέδεσε τα στοιχεία του πίνακα με τα αποτελέσματα απογραφικών και κτηματογραφικών ενεργειών της βενετικής διοίκησης της Πελοποννήσου και τοποθέτησε τα απογραφικά στοιχεία της *Breve descriptione* στη χρονική περίοδο από την αναχώρηση του Γενικού Προβλεπτή Φραγκίσκου Grimani από την Πελοπόννησο, στις αρχές του 1701, ως τις αρχές της θητείας στο ίδιο αξίωμα του Άγγελου Emo στα τέλη του 1705 ή, αλλιώς, στη διάρκεια της αρχής του Δανιήλ Dolfin ως *Provveditor General da Mar* στο διάστημα 1700-1705¹⁵. Ο Π. Χιώτης δημοσιεύοντας το στατιστικό πίνακά του έδωσε περιέργως τον τίτλο «*πρώτη καταστίχωση*», ωσάν να επρόκειτο για τα

13. Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου, 13ος-18ος αιώνας*, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1985. Βλ. το στατιστικό πίνακα στις σ. 312-313.

14. *Le Courrier de la Grèce*, ό.π. Την ίδια χρονολόγηση δέχθηκε χωρίς άλλη σκέψη και ο ΣΠ. ΛΟΥΚΑΤΟΣ, *Πολιτειογραφικά της Πελοποννήσου*, ό.π., σ. 208.

15. P. TOPPING, ό.π., σ. 127.

αποτελέσματα της πρώτης απογραφής της Πελοποννήσου, την οποία προφανώς συνέδεσε με το Σύνδικο Καταστιχωτή Gritti. Ωστόσο αυτό είναι ανυπόστατο αφού η πρώτη απογραφή των Βενετών πραγματοποιήθηκε από τον Προβλεπτή Ιάκωβο Corner το 1689.

Και ερχόμαστε στους νεότερους ερευνητές. Ο P. Topping επηρεασμένος από τις απόψεις του Ranke και συγχρόνως έχοντας διακρίνει ότι υπάρχει κάποιος συσχετισμός ως προς τον αριθμό των χωριών κατά επαρχία ανάμεσα στα στοιχεία του απογραφικού πίνακα με εκείνα που αναφέρονται στη β' έκδοση του έργου του P. A. Pacifico¹⁶ του έτους 1704, δέχτηκε αρχικά ότι η απογραφή της *Breve descrizione* θα μπορούσε να χρονολογηθεί γύρω στα 1702¹⁷. Στη συνέχεια όμως, θεωρώντας ότι η άποψή του αυτή στηριζόταν σε έμμεσες ενδείξεις και δεν είχε ασφαλή ερείσματα, την τροποποίησε και τοποθέτησε λίγο μεταγενέστερα την «*τρίτη απογραφή*», όπως ονόμασε τα απογραφικά στοιχεία του πίνακα της *Breve descrizione*, πιστεύοντας ότι επρόκειτο για τα αποτελέσματα μιας άγνωστης βενετικής απογραφής, τρίτης κατά σειρά ύστερα από την πρώτη του Corner στα 1689 και τη δεύτερη του Grimani στα 1700. Πιο συγκεκριμένα, ενστερνίστηκε την χρονολόγηση γύρω στα 1703 και πάντως όχι μεταγενέστερα από το 1705 που τελείωσε η θητεία του Γενικού Προβλεπτή Αντώνιου Nani¹⁸.

Τελευταίος αλλά και πιο ρηξικέλευθος στις απόψεις του έρχεται ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος. Όπως και ο P. Topping δεν είχε στη διάθεσή του νέα στοιχεία από άλλες ανέκδοτες αρχειακές πηγές¹⁹ και γι' αυτό

16. P. A. PACIFICO, *Breve descrizione corografica del Peloponneso ò Morea*, Venezia 1704, σ. 115 κε. Πρβλ. παράρτημα της παρούσας εργασίας.

17. P. TOPPING, *The Post-Classical Documents, The Minnesota Messenian Expedition*, ed. W.A. McDonald & G. R. Rapp, University of Minnesota Press, Minneapolis 1972, σ. 71, 78. Πρβλ. ο ΙΔΙΟΣ, *The Population*, ό.π., σ. 127.

18. P. TOPPING, ό.π.

19. Ο Β. Παναγιωτόπουλος και ο P. Topping είχαν υπόψη τους την ύπαρξη αντιγράφου της *Breve descrizione* στη βιβλιοθήκη Corner της Βενετίας, στοιχεία του οποίου είχε αντιγράψει παλαιότερα ο Κωνσταντίνος Μέρτζιος και μαζί με άλλα περιέλαβε στο λεγόμενο «*Κώδικα Μέρτζιου*» που κατέθεσε στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Πατρών. Το χειρόγραφο της βιβλιοθήκης Corner δεν προσφέρει ωστόσο καμία νέα είδηση και μάλιστα ο στατιστικός πίνακας του περιλαμβάνει λιγότερα στοιχεία από εκείνον του χειρογράφου της Querini-Stampalia· δεν περιέχει δηλαδή τη στήλη με τα κτηματογραφικά δεδομένα για τις συνολικές εκτάσεις των επαρχιών της βενετικής κτήσης σε στρέμματα και campi trevisani. Βλ. Biblioteca e Museo Civico Corner, cod. Cicogna, 3248/3249. Πρβλ. P. TOPPING, *The Population*, ό.π., σ. 128. Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Η βενετική απογραφή της Πελοποννήσου*, ό.π., σ. 209. Ο ΙΔΙΟΣ, *Πληθυσμός και οικισμοί*, ό.π., σ. 147, σημ. 2.

αναγκάστηκε να περιοριστεί στα εσωτερικά στοιχεία που προσφέρει ο στατιστικός πίνακας της *Breve descrittione*, κυρίως σ' εκείνα που αναφέρονται στα πληθυσμιακά μεγέθη, τα οποία συνέκρινε με τα αντίστοιχα της απογραφής Grimani του 1700. Έτσι διαπίστωσε ότι ανάμεσα στο συνολικό πληθυσμό της απογραφής αυτής (176.844 άτομα) και εκείνον που παρουσιάζει ο πίνακας της *Breve descrittione* (190.653 άτομα) υπάρχει η διαφορά 13.809 κατοίκων που αντιπροσωπεύει μια αύξηση κατά 7,8%, φυσιολογική κατά τον Παναγιωτόπουλο για τις κακές συνθήκες εκείνης της εποχής, που όμως για να επιτευχθεί θα χρειαζόταν ένα εύλογο χρονικό διάστημα. Ο Παναγιωτόπουλος πιστεύει και αυτός -σωστά βεβαίως- ότι ο πίνακας του χειρογράφου της Querini - Stampalia περιέχει τα αποτελέσματα κάποιας άγνωστης σε μας απογραφής - της τρίτης, όπως είδαμε να την ονομάζει ο Topping - η οποία όμως δεν θα πρέπει να πραγματοποιήθηκε στα πρώτα χρόνια μετά το 1700, αφού μια νέα «*συστηματική απογραφή μέσα σε τόσο μικρό διάστημα δε θα είχε νόημα*» σε περίπτωση μάλιστα που δεν έχουμε στα χρόνια αυτά σημαντικές μετακινήσεις πληθυσμών προς την Πελοπόννησο οι οποίες να δικαιολογούν κάτι τέτοιο²⁰. Πραγματικά, η μετακίνηση πληθυσμών από τον τουρκοκρατούμενο χώρο προς τη βενετική κτήση είχε απαγορευτεί με τη συνθήκη του Κάρλοβιτς το 1699, γεγονός που προφανώς δεν θα μπορούσε να επιτρέψει σε τόσο μικρό χρονικό διάστημα την απότομη αύξηση του πληθυσμού, πέρα δηλαδή από τους φυσιολογικούς ρυθμούς. Με βάση τα στοιχεία αυτά ο Παναγιωτόπουλος έφθασε στο συμπέρασμα ότι η απογραφή που υποδηλώνεται στον πίνακα του χειρογράφου της Querini-Stampalia πιθανόν να άρχισε στα χρόνια του Γενικού Προβλεπτή Μάρκου Loredan (1708-1711) και συνεχίστηκε από το διάδοχό του Αντώνιο Loredan (1711-1714). Σε δημοσιευμένη ενημερωτική έκθεση²¹ του πρώτου προς το δεύτερο γίνεται πραγματικά λόγος για τη διεξαγωγή κάποιας απογραφής που είχε ήδη αρχίσει και απέμενε να ολοκληρωθεί. Τελικά ο Παναγιωτόπουλος προτείνει ο απογραφικός πίνακας του χειρογράφου της Querini - Stampalia να χρονολογηθεί στα 1711²².

Όταν ο P. Topping διατύπωνε τις τελευταίες υποθέσεις του για το

20. Ό.π., σ. 148, 150.

21. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ Εκθέσεις των Βενετών Προνοητών της Πελοποννήσου εκ των εν Βενετία Αρχείων εκδιδόμεναι, *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρίας* 5(1900) 735. (Copia d' informazione scritta dall' Illustrissimo Signor Marco Loredan, Provveditor General dell' Armi in Regno all' Illustrissimo Signor Antonio Loredan suo successore).

22. Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π., σ. 150-151, 312.

πρόβλημα της χρονολόγησής του πιο πάνω πίνακα εξέφραζε συγχρόνως την άποψη ότι για την επίλυση του προβλήματος αυτού θα ήταν απαραίτητο να διερευνηθούν οι αναρίθμητες αναφορές (*disparci*) των Γενικών Προβλεπτών της Πελοποννήσου προς την κεντρική κυβέρνηση²³. Το πόσο σωστή ήταν η άποψη αυτή το διαπίστωσα όταν κατά τη διάρκεια αρχαιακής έρευνας για άλλο σκοπό - για την έκδοση του βενετικού κτηματολόγιου της Βοστίτσας - επισήμανα ανέκδοτα στοιχεία που νομίζω ότι διαφωτίζουν οριστικά το χρονολογικό ζήτημα, τουλάχιστον του απογραφικού τμήματος του πίνακα της *Breve descrittione*. Μόνο που τα στοιχεία αυτά δεν προήλθαν από τις αναφορές των Γενικών Προβλεπτών, αλλά από εκείνες των Συνδίκων Εξεταστών στην Ανατολή (*Sindici Inquisitori in Levante*) που η θητεία τους στην Πελοπόννησο διήρκεσε από τις αρχές περίπου του 1702 ως τα μέσα του 1704²⁴. Ας παρακολουθήσουμε όμως πως έχουν τα πράγματα.

Στο στατιστικό πίνακα της *Breve descrittione* για το σύνολο των οικογενειών της Πελοποννήσου αναγράφεται ο αριθμός 46.207 που αποτελεί το άθροισμα των οικογενειών των τεσσάρων διαμερισμάτων (*provincie*) της χώρας. Ωστόσο ο αριθμός αυτός εμπεριέχει ένα μικρό αθροιστικό σφάλμα: αυτό το αντιλαμβανόμαστε αν προσθέσουμε τους αριθμούς των οικογενειών των τεσσάρων διαμερισμάτων οπότε έχουμε τον αριθμό 46.157. Αυτόν όμως ακριβώς συναντούμε σε επιστολή με ημερομηνία 24 Μαΐου 1704 που οι Σύндικοι Εξεταστές λίγο πριν αναχωρήσουν για να επιστρέψουν στην πατρίδα τους απευθύνουν προς το Γενικό Προβλεπτή της Πελοποννήσου και τον *Provveditor General da Mar* με σκοπό να τους ενημερώσουν σχετικά με τα διάφορα προβλήματα της κτήσης και τις αντίστοιχες ενέργειες για την αντιμετώπισή τους²⁵. Οι Σύндικοι Εξεταστές σημειώνουν στην επιστολή τους ότι στην απογραφή του πληθυσμού της χώρας που διενήργησαν με ακρίβεια κατά το διάστημα της θητείας τους διαπίστωσαν ότι ο πληθυσμός της Πελοποννήσου ανερχόταν σε 46.157 οικογένειες. Χωρίς αμφιβολία λοιπόν η απογραφή αυτή δεν είναι άλλη από εκείνη που υποδηλώνεται στο στατιστικό πίνακα της *Breve descrittione* και πραγματοποιήθηκε στην περίοδο που εκτείνεται από τις αρχές περίπου του 1702, όταν έφθασαν οι Σύндικοι Εξεταστές στην Πελοπόννησο, ως τις 24 Μαΐου 1704 που έγραψαν την πιο πάνω επιστολή τους. Αλλά τότε ακριβώς;

23. P. TOPPING, *The Population*, ό.π., σ. 126, σημ. 1.

24. ΚΩΝ. ΝΤΟΚΟΣ - ΓΕΩΡΓ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Το βενετικό κτηματολόγιο της Βοστίτσας, Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας*, Αθήνα 1993, σ. LIV.

25. A.S.V., *Provveditori da terra e da mar*, b. 869 (Copia di lettera scritta sotto li 24 Maggio 1704 S. N. dal Magistrato Eccellentissimo de signori Sindici Inquisitori in Morea all' Eccellentissimo signor Provveditor General in Regno...).

Οι ίδιοι Σύνδικοι σε αναφορά τους (*dispaccio*) της 20ης Νοεμβρίου 1702 από τη Μεθώνη²⁶ γράφουν στην κεντρική κυβέρνηση ότι για τη διεξαγωγή της απογραφής του πληθυσμού είχαν ζητήσει τη βοήθεια των ορθόδοξων αρχιερέων της κτήσης. Και προσθέτουν ότι η απογραφή βρισκόταν σε εξέλιξη και δεν είχε ολοκληρωθεί ακόμη. Συνδυάζοντας τις πληροφορίες αυτές με τη χρονολογία της αναφοράς μπορούμε βέβαια να υποθέσουμε ότι η απογραφή θα πρέπει να ολοκληρώθηκε είτε προς τα τέλη του 1702, είτε στις αρχές του 1703. Έτσι λοιπόν τώρα είμαστε βέβαιοι ότι τα απογραφικά στοιχεία που περιέχονται τόσο στο κείμενο της *Breve descriptione*, όσο και στο στατιστικό πίνακά της, όπου παρατίθενται παράλληλα με τα στοιχεία κτηματογραφικού χαρακτήρα των εδαφικών επιφανειών, έχουν επίσημη προέλευση και ανάγονται στην εποχή αυτή, δηλαδή του 1702-1704. Εξάλλου διαπιστώνουμε ότι οι χρονολογήσεις του Ranke και ιδίως του Torring ανταποκρίνονται περισσότερο στην πραγματικότητα, ενώ δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή η χρονολόγηση στο έτος 1711 καθώς και η ταύτιση των απογραφικών στοιχείων του πίνακα με την απογραφή Loredan.

Πώς όμως εξηγείται η μεγάλη αύξηση του πληθυσμού κατά 13.809 άτομα ανάμεσα στην απογραφή Grimani και εκείνη των Συνδίκων Εξεταστών σε ένα διάστημα μόνο 2-3 χρόνων που δικαιολογημένα οδήγησε τον Παναγιωτόπουλο στην υπόθεση για το 1711; Κατά την άποψή μας η αύξηση αυτή δεν οφείλεται σε φυσιολογικά αίτια, αλλά σε μεταναστευτική εισροή προς την Πελοπόννησο. Καταρχήν είναι εσφαλμένο να θεωρείται ότι η μετανάστευση από τις τουρκοκρατούμενες περιοχές σταμάτησε με τη συνθήκη του Κάρλοβιτς, έστω και αν τυπικά απαγορεύτηκε με τη συνθήκη αυτή. Όπως ήδη παρατήρησε ο Torring²⁷, μόνο από τη Ναύπακτο και την περιοχή της μετακινήθηκαν επίσημα, σε εφαρμογή δηλαδή της συνθήκης, 681 οικογένειες ή περίπου 2.700 άτομα μέσα στο 1701. Εξάλλου οι βενετικές πηγές μαρτυρούν ότι και μετά τη συνθήκη συνεχίστηκε παράτυπα η μετανάστευση. Συγκεκριμένα, αναφέρουν ότι ύστερα από τη δημοσίευση από το Γενικό Προβλεπτή Grimani τον Οκτώβριο του 1700 του διατάγματος για τη λεγόμενη διηνεκή κατοχή (*possesso perpetuo*) των γαιών, οπότε η πρόσκαιρη κατοχή των κτημάτων που το κράτος είχε ως τότε εκχωρήσει στους εποίκους από τα έξω μέρη μετατράπηκε ουσια-

26. Ό.π., *dispaccio* των Sindici Inquisitori in Levante από 20 Novembre 1702 S.N.

27. P. TORRING, *The Population*, ό.π., σ. 124-125. Πρβλ. ΚΩΝ. ΝΤΟΚΟΣ, *Η Στερεά Ελλάς κατά τον ενεοτουρκικόν πόλεμον (1684-1699)* και ο *Σαλώνων Φιλόθεος*, Αθήνα 1975, σ. 124, σημ. 5.

στικά σε διηνεκή κυριότητα, πολλοί μεγαλογαιοκτήμονες άρχισαν να προσελκύουν από τα τουρκοκρατούμενα μέρη σημαντικό αριθμό φτωχών οικογενειών για να τις χρησιμοποιήσουν στην καλλιέργεια των τεράστιων κτημάτων τους, των οποίων τώρα ήταν οριστικοί κύριοι²⁸. Τα αποτελέσματα αυτών των μετακινήσεων μπορούν να διαφανούν αν εξετάσουμε ερισμένες πελοποννησιακές περιοχές που παρουσιάζουν τη μεγαλύτερη αύξηση του πληθυσμού τους ανάμεσα στις δύο απογραφές, του 1700 και του 1702-1703²⁹. Έτσι η επαρχία Άργους παρουσιάζει αύξηση 57,7% με 2249 κατοίκους παραπάνω, η Γαστούνη 33,7% με 2750 κατοίκους και η Ανδρούσα 20,4% με 1124 κατοίκους. Η συνολική αύξηση στις τρεις αυτές επαρχίες ανέρχεται σε 6123 κατοίκους. Όπως αντιλαμβανόμαστε πρόκειται για περιοχές με μεγάλες πεδινές εκτάσεις³⁰ όπου ενδεχομένως εγκαταστάθηκαν οι περισσότεροι από τους νέους καλλιεργητές των μεγαλογαιοκτημόνων³¹.

Αν και με τις ανέκδοτες ειδήσεις των βενετικών αρχειακών πηγών που παραθέσαμε πιο πάνω χρονολογήσαμε τό μεγαλύτερο μέρος των στατιστικών και συγκεκριμένα το σύνολο των απογραφικών στοιχείων του κειμένου καθώς και του πίνακα της *Breve descrittione*, ωστόσο παραμένουν ακόμη άλυτα τα προβλήματα που σχετίζονται με το χρόνο σύνταξης ή συγγραφής στό σύνολό της όπως και με το πρόσωπο του συντάκτη ή συγγραφέα της. Για να αντιμετωπίσουμε τα προβλήματα αυτά επανερχόμαστε στις απόψεις που διατύπωσαν ο Ranke και ο Topping. Όπως είδαμε ο πρώτος είχε συνδέσει τα απογραφικά με τα κτηματογραφικά στοιχεία που περιέχει ο στατιστικός πίνακας του χειρογράφου της *Que-rini-Stampalia*, αποδίδοντάς τα σε ενέργειες της βενετικής διοίκησης της

28. Κ. ΝΤΟΚΟΣ, ό.π., σ. 134-135. Κ. ΝΤΟΚΟΣ - Γ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π., σ. XXII.

29. Πρβλ. Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Πληθυσμός και οικισμοί, ό.π., σ. 245, 258, 275, 313.

30. Ωστόσο θα πρέπει να σημειωθεί ότι η αύξηση του πληθυσμού που εμφανίζεται στη μεταγενέστερη απογραφή και αναφέρεται όχι μόνο σε πεδινές αλλά και σε πιο ορεινές ή παράμερες και αποκομμένες γεωγραφικά περιοχές, ίσως να μην ανταποκρίνεται πέρα για πέρα στην πραγματικότητα, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις να οφείλεται απλώς σε παραλείψεις της προηγούμενης απογραφής του 1700. Ενδεικτικά επισημαίνω ότι οι οικισμοί Άγιος Ανδρέας, Τυρός, Μέλανα, Πραματευτή, Λεωνίδι, Τσιτάλια, Πούληθρα, Πελετά του ΝΑ τμήματος της Τσακωνιάς, το οποίο ήταν συγχρόνως και η ανατολικότερη περιοχή της επαρχίας των Χρυσάφων (*Tevritorio di Crissafa*), δεν αναγράφονται στην απογραφή του *Grimani*. Πρβλ. Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, σ. 246, 282-283.

31. Στις επαρχίες (*territorii*) με τις μεγάλες πεδινές εκτάσεις υπήρχαν βέβαια και τα άλλοτε τεράστια κτήματα των Τούρκων, τους οποίους διαδέχθηκαν κατά τη Β' Βενετοκρατία στην κατοχή των γαιών αυτών οι νέοι μεγαλογαιοκτήμονες που άρχισαν να δημιουργούνται την εποχή αυτή. Πρβλ. Κ. ΝΤΟΚΟΣ, Η Στερεά Ελλάς, ό.π., σ. 132, σημ. 2. Κ. ΝΤΟΚΟΣ - Γ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, Το βενετικό κτηματολόγιο, ό.π., σ. XXII, XCIV κε.

Πελοποννήσου. Το κρατούμε αυτό υπό σημείωση και ερχόμαστε στις απόψεις του Topping, ο οποίος με τη σειρά του προχώρησε σε συσχέτισμό των στοιχείων του στατιστικού πίνακα της *Breve descrizione* με εκείνα που παρουσιάζονται στο έργο του P. A. Pacifico. Ωστόσο δεν πραγματοποιήσε λεπτομερέστερη σύγκριση των δύο κειμένων ώστε να φτάσει σε χρήσιμα συμπεράσματα. Προφανώς δεν είχε στη διάθεσή του το ιταλικό κείμενο της *Breve descrizione* της Querini - Stampalia, ενώ από το χειρόγραφο της Βιβλιοθήκης Correr φαίνεται ότι είχε υπόψη του μόνο ένα τμήμα του - ίσως τα αριθμητικά σύνολα του στατιστικού πίνακα -μέσω του λεγόμενου «Κώδικα Μέρτζιου» της Βιβλιοθήκης Πατρών³².

Παρόλα αυτά ο δρόμος που άνοιξε ο Topping είναι ο σωστός, γιατί μόνο το βιβλίο του Pacifico μπορεί να μας οδηγήσει στην εξιχνίαση των προβλημάτων που τέθηκαν πιο πάνω. Πρώτα - πρώτα είναι χαρακτηριστικά ενδεικτική η ομοιότητα που υπάρχει ως προς τον τίτλο ανάμεσα στο βιβλίο αυτό και το κείμενο της Querini-Stampalia και που ίσως θα έπρεπε να έχει ήδη τραβήξει την προσοχή της ιστορικής έρευνας. Τό πρώτο επιγράφεται *Breve descrizione corografica del Peloponneso o Morea* έναντι του *Breve descrizione del Rengo di Morea* του δευτέρου. Εντούτοις η πραγματική λύση δεν ανευρίσκεται στο κείμενο που έχει συγγράψει και δημοσιεύει ο συγγραφέας του βιβλίου, δηλαδή ο Pacifico, αλλά σε ένα άλλο κείμενο που σαν παράρτημα το επιτάσσει στο τέλος του έργου του, στις σσ. 115-135, στη β' έκδοση του 1704 και το οποίο ανήκει στον Giusto Alberghetti. Η δημοσίευση του παραρτήματος αυτού δηλώνεται μάλιστα και στη σελίδα του τίτλου του βιβλίου, όπου μετά τον κύριο τίτλο *Breve descrizione del Peloponneso o Morea* κ.λπ. σημειώνεται ότι έχει προστεθεί στο έργο *La Notizia delle quattro Provincie, divise in ventiquattro Territorij, con li Nomi Topografici delle ville fatta dal Sig. Giusto Alberghetti Ingegnero, e soprintendente al Catastico di Morea per Ordine dell' Eccellentis. Senato*. Πριν προχωρήσουμε σε οποιονδήποτε συσχέτισμό του κειμένου αυτού με τη *Breve descrizione* της Querini-Stampalia ας δούμε ποιος είναι ο συντάκτης του.

Ο Giusto ή, πιο σωστά, Giust' Emilio Alberghetti ήταν τοπογράφος μηχανικός τον οποίο έφεραν μαζί τους οι Sindici Inquisitori από τη Βενετία όταν κατέβηκαν στην Πελοπόννησο στις αρχές του 1702 για να εκτελέσουν την αποστολή τους. Τον τοποθέτησαν ως προϊστάμενο Κτηματολογίου της Πελοποννήσου στη θέση του μηχανικού Carmoi, ο οποίος συνέχισε να εργάζεται ως ισότιμος σχεδόν υφιστάμενός του. Δεν ενδιαφέρει

32. Βλ. πιο πάνω σημ. 19

εδώ να αναφερθούμε στο κτηματογραφικό έργο που διεκπεραίωσε ο Alberghetti ως επικεφαλής του Κτηματολογίου. Πάντως υπηρέτησε στη θέση αυτή ως τα μέσα του 1704, οπότε έληξε η θητεία των Συνδίκων Εξεταστών, και επέστρεψε μαζί τους στην πατρίδα, συνοδευόμενος και από τους δύο βοηθούς του. Τον διαδέχθηκε και πάλι ο τοπογράφος Carmoi³³.

Η μετέπειτα δραστηριότητα του Alberghetti - ή πιο σωστά κάποια πτυχή της - μας γίνεται γνωστή από το βιβλίο του Pacifico. Από τον τίτλο του βιβλίου, όπου καθώς είδαμε πιο πάνω δηλώνεται ότι έχει προστεθεί στο τέλος του το *υπόμνημα* (όπως θα μπορούσαμε να αποδώσουμε τόν όρο *notizia*) του Alberghetti, αλλά και από τον τίτλο αυτού του ίδιου του *υπομνήματος*, όπως δημοσιεύεται από τον Pacifico³⁴, καθώς και από ορισμένα σημεία του προλόγου του τελευταίου στο βιβλίο του, φαίνεται ότι ο Βενετός τοπογράφος ύστερα από την επιστροφή του στη Βενετία, την ίδια όμως χρονιά 1704, πήρε εντολή από τη βενετική Γερουσία και υπέβαλε *υπόμνημα* στο οποίο περιέγραφε την επικρατούσα, τότε, κατάσταση στην πελοποννησιακή κτήση, τη διοικητική της διαίρεση, τις ονομασίες όλων των πόλεων, φρουριών και χωριών κ.ά. Συγχρόνως με επίσημη εντολή ο Alberghetti κατέστρωσε και λεπτομερή χάρτη της Πελοποννήσου (ή ενδεχομένως της ευρύτερης περιοχής της Ελλάδος όπου βέβαια θα περιλαμβανόταν και η Πελοπόννησος) και τον κατέθεσε στη Γερουσία επισυνάπτοντάς τον στο *υπόμνημά* του³⁵.

Το *υπόμνημα* και ο χάρτης του Alberghetti από τη στιγμή που κατατέθηκαν στη Γερουσία πήραν το χαρακτήρα επίσημου δημοσίου εγγράφου. Αυτό το υπογραμμίζουμε ιδιαίτερα. Στη συνέχεια φαίνεται ότι ο Pacifico προμηθεύτηκε αντίγραφό του είτε από τον ίδιο το συντάκτη του, τον Alberghetti, είτε μέσω κάποιας αρμόδιας βενετικής αρχής. Όπως και να έχει το πράγμα, εξασφάλισε κατά τα φαινόμενα και την άδεια να προχωρήσει στη δημοσίευσή του, την οποία τελικά πραγματοποίησε χωρίς όμως να το εκδώσει αυτούσιο και ολόκληρο, αλλά σε περίληψη ή αποσπασματικά, ενώ φυσικά παρέλειψε και το χάρτη. Το γεγονός αυτό της συντόμευσης γίνεται βέβαια αντιληπτό με την προσεκτική ανάγνωση

33. Βλ. Κ. ΝΤΟΚΟΣ - Γ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π., σ. LIV.

34. "Notizia dello stato presente del Regno della Morea diviso in quattro Provincie, e 24 Territorii fatta per ordine dell' Eccellentissimo Senato, col nome di tutte le Terre, Castelli, e Ville descritte dal Sig. Giusto Alberghetti ingegnere, e sopra intendente al Catastico di Morea". P. A. PACIFICO, ό.π., σ. 115.

35. Βλ. P. A. PACIFICO, ό.π., στον χωρίς σελιδαρίθμηση πρόλόγό του: "... aggiungendo in tal occasione della studiosissima Carta fatta per Publico comando dal Sig. Ingegnero Giusto Alberghetti con le Notizie da quello ritrovate...".

του κειμένου του Alberghetti που δημοσιεύει ο Pacifico, αλλά συμπεραίνεται ακόμη και από στοιχεία που ο τελευταίος παραθέτει στους προλόγους όχι μόνο της β΄ αλλά και της α΄ έκδοσης του έργου του και αναφέρονται στον τρόπο σύνταξης και δημοσίευσης του βιβλίου του.

Με βάση τα στοιχεία αυτά πληροφορούμαστε ότι ο Pacifico το 1687 και το 1690 συνέταξε δύο μεγάλους γεωγραφικούς χάρτες³⁶, ένα της Πελοποννήσου (*della Morea*) και τον άλλο όλης της Ελλάδος (*di tutta la Grecia* και *della Provincia della Grecia tutta*). Τους χάρτες προσέφερε και αφιέρωσε στη Βενετική Δημοκρατία - στη *Serenissima Repubblica* - και αναρτήθηκαν σε αίθουσα του Κολλεγίου *presso la Chiesa*. Μετά την επιτυχία του αυτή και ύστερα από παρότρυνση του δόγη Giustiniani ασχολήθηκε για μια δεκαετία, από το 1690 ως το 1700, με τη συγκέντρωση υλικού και τη σύνταξη ενός έργου για την ιστορικο-γεωγραφική περιγραφή ή τοπογραφία της Ελλάδος (*topografia della Grecia*). Στα πλαίσια της προσπάθειας αυτής συγγράφει ένα μεγάλο τόμο για όλη την Ελλάδα (*un si grande volume di tutta la Grecia*) με το σκοπό να τον δημοσιεύσει ολόκληρο. Γελικά όμως αναγκάζεται να αλλάξει σχέδια και να εκδώσει το 1700 μια ισχνή συντομευμένη περιγραφή της Πελοποννήσου (*una nuda descrizione corografica della Morea epilogata*). Όπως γράφει, αυτό το κάνει *per non essere tedioso al lettore in si lunga serie di cose*. Δεν υπάρχει λοιπόν αμφιβολία ότι το βιβλίο του Pacifico ήδη από την πρώτη έκδοσή του υπήρξε επιτομή ενός μεγαλύτερου έργου.

Επανερχόμαστε τώρα στη β΄ έκδοση όπου έχουμε το ίδιο φαινόμενο. Όπως σημειώνει και πάλι στον πρόλογο ο Pacifico, συνεχίζοντας την ενασχόλησή του με την τοπογραφία της Ελλάδος είχε ήδη συγγράψει τρεις ολόκληρους τόμους - στην α΄ έκδοση κάνει λόγο μόνο για ένα αλλά ογκώδη τόμο - στους οποίους περιέλαβε το χάρτη (της Ελλάδος ή της Πελοποννήσου;) καθώς και τα σχετικά κείμενα (*notizie*) που είχε συντάξει με επίσημη εντολή, όπως σημειώσαμε, ο Alberghetti. Ο Pacifico αναφέρει ρητά στον ίδιο πρόλογο ότι από τους τρεις τόμους ο δεύτερος ήταν τώρα αφιερωμένος στην Πελοπόννησο και προφανώς σ' αυτόν θα πρέπει να είχε προσαρτηθεί και ο χάρτης αλλά και το πόνημα του Βενετού τοπογράφου για την πελοποννησιακή κτήση. Αυτός ο τόμος δημοσιεύεται από τον Pacifico και δεν είναι άλλος από το βιβλίο του της β΄ έκδοσης.

36. P. A. PACIFICO, ό.π. στον χωρίς σελιδαρίθμηση πρόλόγο του αναφέρονται ως *tavole*. Πρβλ. Ο ΙΔΙΟΣ, *Breve descrizione* κ.λπ., Venezia 1700 στο επίσης χωρίς σελιδαρίθμηση σημείωμα προς τους αναγνώστες σημειώνονται ως *gran tavole*, ενώ στη σ. 33 γίνεται λόγος για τον έναν από τους δύο χάρτες με τον χαρακτηρισμό "*grande tavola geografica*".

Ωστόσο και σ' αυτό δεν δημοσιεύεται και πάλι αυτούσιο το αρχικό κείμενο, αφού ο Pacifico υποχρεώνεται, όπως και στην α' έκδοση, να το συμπύξει και να το περιορίσει σε μια περίληψή του. Έτσι σημειώνει χαρακτηριστικά τα εξής: *Hora perche potea forse riuscire tediosa troppo una si lunga lettura del secondo Volume, l' ho epilogoato, e ristretolo in un Compendio lo consacro à questa Invitta Republica*³⁷. Ο τρόπος αυτός της δημοσίευσης του βιβλίου επιβεβαιώνεται και από τον τίτλο του - όπως παρόμοια συμβαίνει και στην έκδοση του 1700 - σύμφωνα με τον οποίο η *Breve descrizione corografica* κ.λπ. χαρακτηρίζεται ως *Estratta dal Volume DI D. PIER' ANTONIO PACIFICO*³⁸.

Μετά όμως από τις διαπιστώσεις αυτές τίθεται το ερώτημα: στην έκδοση του 1704 έχουμε απλώς επαναδημοσίευση του ήδη συντομευμένου κειμένου της α' έκδοσης ή έχουμε και μια περαιτέρω σύμπτυξη της έκδοσης αυτής; Αν συγκρίνουμε τα κείμενα των δύο εκδόσεων του βιβλίου του Pacifico θα δούμε ότι ισχύουν και οι δύο περιπτώσεις. Πραγματικά, στη β' έκδοση επανεκδίδεται το κείμενο του Pacifico της έκδοσης του 1700 σχεδόν αυτούσιο, δηλαδή με μικρές μόνο προσθήκες ή αφαιρέσεις, αλλά συγχρόνως παρουσιάζεται και μια σημαντική διαφορά: απαλείφονται δηλαδή όλα τα τμήματα όπου στο βιβλίο³⁹ της α' έκδοσης περιέχονταν τα ονόματα των χωριών - παρεφθαρμένα και λανθασμένα εξάλλου σε μεγάλο βαθμό - των διαφόρων επαρχιών της πελοποννησιακής κτήσης. Αυτό βέβαια είναι εύλογο, αφού στη δημοσιευόμενη *Notizia* του Alberghetti, που ακολουθεί, παρατίθενται σωστότερα και με μεγαλύτερη ακρίβεια όλα τα σχετικά ονόματα. Επομένως μπορούμε να πούμε ότι στη β' έκδοση πραγματικά έχουμε ένα πιο συντομευμένο κείμενο, όχι μόνο από το αρχικό που είχε συγγράψει ο Pacifico αλλά και από εκείνο της έκδοσης του 1700. Ύστερα από αυτά νομίζουμε πως δεν υπάρχει αμφιβολία ότι μέσα σ' αυτήν τη τάση της υποχρεωτικής συντόμευσης ο Pacifico μαζί με το δικό του κείμενο θα πρέπει να συνέπτυξε και εκείνο του Alberghetti. Με άλλους λόγους, είναι πιθανότατο η *Notizia* του τοπογράφου να μην εκδόθηκε όπως αυτός αρχικά την είχε συντάξει, αλλά να συντομεύθηκε από τον Pacifico. Ως ποιο όμως σημείο έφθασε η επέμβαση αυτή; Φυσικά δεν μπορούμε να απαντήσουμε με βεβαιότητα εφόσον δεν έχουμε στη διάθεσή μας το πρωτότυπο κείμενο του Alberghetti. Ωστόσο, εξετάζοντας ό,τι

37. Βλ. πρόλογο β' έκδοσης.

38. Επιπλέον στον πρόλογο της α' έκδοσης ο Pacifico γράφει τα εξής: *Humilio... questa Breve descrizione Corografica... estrata dal mio Volume in Epilogo.*

39. Πρβλ. α' έκδοση του βιβλίου του PACIFICO, σ. 50-51, 67-69, 93-98, 107-108, 115-116, 121-122, 125-126, 135-136.

έχει εκδοθεί από αυτό έχουμε τη δυνατότητα να επισημάνουμε κάποια σημεία πιθανής ή και βέβαιης επέμβασης. Πρώτα - πρώτα απουσιάζει ο χάρτης του Alberghetti. Εξάλλου, στα επιμέρους πληροφοριακά κείμενα που προτάσσονται εκεί όπου γίνεται λόγος για κάθε επαρχία (*territorio*) ξεχωριστά (ύστερα από τα οποία επακολουθεί ονομαστικός κατάλογος των πόλεων και των χωριών της συγκεκριμένης επαρχίας), παρατηρούνται κάποιες χαρακτηριστικές ανισότητες. Ενώ δηλαδή ορισμένα παρουσιάζονται εντελώς ολιγόλογα και συνεπτυγμένα, άλλα είναι σαφώς πιο εκτεταμένα έχοντας πληρέστερη μορφή τόσο από πλευράς διατύπωσης, όσο και πληροφοριακών στοιχείων. Είναι εμφανές ότι τα πρώτα αποτελούν βραχυτάτη σύνοψη ενός εκτενέστερου κειμένου, χωρίς να αποκλείεται ότι και τα άλλα έχουν υποστεί, σε μικρότερο βαθμό βέβαια, μια ανάλογη επεξεργασία συντόμευσης. Επιπροσθέτως, σε αρκετά από αυτά παρατηρείται και το αντίθετο φαινόμενο· έχουμε δηλαδή, κατά την άποψή μου, και κάποιες προσθήκες και παρεμβολές στοιχείων που θα πρέπει να προέρχονται από το χέρι του ίδιου του Pacifico. Πρόκειται για λόγια στοιχεία που αναφέρονται στην αρχαία γεωγραφία των επαρχιών, τα οποία ο συγγραφέας αυτός έχει αντλήσει ενδεχομένως από το δικό του κείμενο του βιβλίου ή γενικότερα από τις δικές του γνώσεις. Κρατούμε όλο αυτό το ζήτημα υπό σημείωση γιατί θα μας χρειαστεί παρακάτω.

Ας επιστρέψουμε τώρα στο συσχετισμό του κειμένου του Alberghetti (όπως δημοσιεύεται από τον Pacifico) με το κείμενο της *Breve descrizione* της Querini-Stampalia, για να δούμε αν με αυτό τον τρόπο μπορεί να οδηγηθούμε, όπως υπαινίχθηκα πιο πάνω, στο συντάκτη του δευτέρου καθώς και στη χρονολόγηση της σύνταξής του στο σύνολό του και όχι μόνο του στατιστικού πίνακα που το συνοδεύει.

Ακόμη και με απλή παραβολή των δύο κειμένων είναι εμφανέστατη η άμεση σχέση τους. Πέρα από την ομοιότητα ανάμεσα στον τίτλο του βιβλίου του Pacifico και σ' εκείνον του χειρογράφου της Querini - Stampalia, που ήδη έχουμε επισημάνει, παρατηρούμε άνετα και άλλα ανάλογα φαινόμενα. Είναι αξιοσημείωτο, και αυτό έχει καίρια σημασία, ότι κατά το μέγιστο μέρος τους η δομή και η διάρθρωσή τους είναι ίδια και απαράλλαχτη, ενώ έχουμε και ομοιότητες σε επιμέρους στοιχεία, κυρίως αριθμητικά, με ελάχιστες αποκλίσεις· ακόμη παρατηρούμε και φραστικές ταυτίσεις σε χωρία των δύο κειμένων, ιδίως σε σημεία όπου η επέμβαση του Pacifico δεν υπήρξε τόσο δραστική και άφησε σχετικά αλώβητο το αρχικό γραπτό του τοπογράφου. Υπάρχουν βέβαια και πολλές μικρότερες ομοιότητες και ταυτίσεις, τις οποίες εύκολα ο αναγνώστης θα μπορούσε να διαπιστώσει ανατρέχοντας στα δύο κείμενα που παραθέτουμε στο τέλος της παρούσας εργασίας. Εξάλλου παρατηρείται και το αντίθετο

φαινόμενο, που όμως οφείλεται παρόμοια σε επέμβαση είτε του Pacifico, είτε των άλλων αντιγραφών του αρχικού κειμένου του Alberghetti: πρόκειται για τις υπάρχουσες διαφορές ή ελλείψεις, από τις οποίες η πιο σημαντική είναι η εξής: οι ονομαστικοί κατάλογοι των πόλεων και χωριών που παρατίθενται κατά επαρχία στη *Notizia* του Alberghetti δεν υπάρχουν στην *Breve descrizione*, όπου όμως απλώς αναγράφεται ο συνολικός αριθμός τους.

Με βάση όσα εκθέσαμε ως τώρα μπορούμε να ανακεφαλαιώσουμε συμπερασματικά τα εξής: ο Alberghetti επιστρέφοντας στη Βενετία στα μέσα περίπου του 1704 συνέταξε και υπέβαλε στη βενετική Γερουσία, με εντολή της, *υπόμνημα* για την Πελοπόννησο, όπου ως τότε είχε θητεύσει ως προϊστάμενος της υπηρεσίας Κτηματολογίου. Το έγγραφο αυτό, που δε γνωρίζουμε με βεβαιότητα ούτε τον τίτλο του ούτε το ακριβές περιεχόμενό του, δημοσίευσε την ίδια χρονιά ο Pacifico στο βιβλίο του κατά τη β' έκδοσή του το 1704, όχι όμως όπως είχε αρχικά συνταχθεί, αλλά σε περίληψη ή αποσπασματικά ή και με αναδιάταξη ορισμένων τμημάτων του. Με αυτό το κείμενο, έστω και στη μορφή που έχει δημοσιευθεί, παρουσιάζει εκπληκτικές ομοιότητες η *Breve descrizione* της Querini-Stampalia που μας υποχρεώνουν να θεωρήσουμε ότι η πατρότητα της ανήκει στον Alberghetti, ότι πρόκειται δηλαδή για το ίδιο έργο ή πιο σωστά ότι έχει προέλθει ευθέως από το ίδιο αρχικό γραπτό του τοπογράφου του έτους 1704 και ανεξάρτητα προς το δημοσίευμα του Pacifico, αλλά ωστόσο κατά ένα παρόμοιο περίπου τρόπο με αυτό. Τούτο σημαίνει ότι και η *Breve descrizione* δεν αποτελεί ακριβές αντίγραφο του πρώτου κειμένου του Alberghetti, όπως δηλαδή κατατέθηκε στη βενετική Γερουσία⁴⁰, αλλά έχει και αυτή συντομευθεί και δεν περιλαμβάνει όλα τα στοιχεία του πρωτοτύπου, όπως άνετα το υποθέτουμε π.χ. από το γεγονός ότι σ' αυτήν δεν αναγράφονται οι ονομαστικοί κατάλογοι με τα χωριά των επαρχιών που αντίθετα περιέχονται στη *Notizia* της έκδοσης *Pacifico*. Ας προσθέσουμε ακόμη ότι δεν αποκλείεται να έχουμε και στην *Breve descrizione* κάποια παρεμβλήματα με στοιχεία που δεν υπήρχαν στο αρχικό κείμενο του Alberghetti, όπως υποθέσαμε ότι συμβαίνει και στη *Notizia* με τις προσθήκες του Pacifico.

Εάν όμως τα πράγματα έχουν έτσι ως προς την *Breve descrizione* της

40. Ένα μικρό αλλά χαρακτηριστικό δείγμα διαφοράς από το αρχικό κείμενο του Alberghetti είναι ότι η *Breve descrizione* δεν περιλαμβάνει το χάρτη που κατέστρωσε ο τοπογράφος, ο οποίος ωστόσο αναφέρεται στην αρχή του χειρογράφου της Querini-Stampalia, όπου σημειώνεται η φράση: "*come nel Dissegno chiaramente si vede*". Η ανεξήγητη αυτή αναφορά σε κάποιο χάρτη είναι τώρα οπωσδήποτε εύκολα κατανοητή.

Querini-Stampalia τότε θα πρέπει να επισημάνουμε και μια άλλη διάσταση που μπορεί να έχει το κείμενό της. Η ανωνυμία, δηλαδή, και το αχρονολόγητο του χειρογράφου της, οι από άγνωστο χέρι πιθανές προσθήκες αλλά και οι διαπιστωμένες αφαιρέσεις κάποιων στοιχείων κατά την αντιγραφή από ένα πρωτότυπο κείμενο που αποτελεί ή καταλήγει να αποτελεί δημόσιο έγγραφο - εννοούμε το αρχικό γραπτό του Alberghetti -καθώς και η ύπαρξη και άλλων χειρόγραφων αντιγράφων, και μάλιστα ανώνυμων και αχρονολόγητων, της *Breve descrittione* - παρακάτω θα γίνει λόγος γι' αυτά - εντάσσονται ενδεχομένως σε ένα συνηθισμένο φιλολογικό φαινόμενο εκείνης της εποχής, σύμφωνα με το οποίο ένα έγγραφο δημόσιου χαρακτήρα ύστερα από αλληπάλληλες επεξεργασίες έτεινε να καταλήξει σε αφηγηματικό κείμενο ιστοριογραφικού χαρακτήρα με τη μορφή π.χ. που ως ένα σημείο βλέπουμε να έχει περίπου προσλάβει και η *Breve descrittione*. Πραγματικά, κατά την περίοδο των μεγάλων βενετικών κτήσεων της Ανατολής συντάσσονται περιγραφές των κτήσεων αυτών με διαδοχικές ανώνυμες αντιγραφές ενός αρχικού κειμένου, που ήταν δυνατόν να έχει και επίσημη προέλευση, όπως π.χ. μια υπηρεσιακή έκθεση (*relazione*) κάποιου ανώτατου βενετού διοικητή της κτήσης. Στο τμήμα χειρογράφων της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης διασώζεται ολόκληρη σειρά τέτοιων περιγραφών, κυρίως για τη βενετοκρατούμενη Κρήτη, όπου ένα πρωτότυπο αρχικό κείμενο υφίσταται επανειλημμένες αντιγραφές, κατά τις οποίες είναι δυνατόν να σημειώνονται προσθήκες, αφαιρέσεις ή και εσωτερικές ανακατατάξεις του κειμένου από τους ανώνυμους αντιγραφείς. Είναι πιθανόν και με την *Breve descrittione* να έχουμε μια ανάλογη διαδικασία, η οποία όμως παρέμεινε σ' ένα πρώτο στάδιο και δε συνεχίστηκε, επειδή η Βενετοκρατία στην Πελοπόννησο είχε περιορισμένη διάρκεια με αποτέλεσμα να εξαλειφθεί σύντομα το σχετικό ενδιαφέρον γι' αυτήν.

Ερχόμαστε τώρα στα διασωζόμενα άλλα χειρόγραφα της *Breve descrittione*, την ύπαρξη των οποίων υπαινιχθήκαμε πιο πάνω. Όπως έγινε ήδη λόγος, εκτός από εκείνο της Querini-Stampalia, είναι πια γνωστό, μέσω του λεγόμενου *Κώδικα Μέρτζιου* της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Πατρών, ότι στη Βιβλιοθήκη Correr της Βενετίας απόκειται αντίγραφο με την ένδειξη Cod. Cicogna, 3248/3249. Εξάλλου στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη επισημάνθηκε πρόσφατα η ύπαρξη δύο ακόμη αντιγράφων⁴¹ της *Breve*

41. Οφείλω να ευχαριστήσω και από τη θέση αυτή το φίλο ιστορικό Κωνσταντίνο Κόμη που ευγενώς μου παραχώρησε φωτοτυπίες των χειρογράφων αυτών, τα οποία πρώτος επισήμανε κατά τη διάρκεια ερευνητικών εργασιών του στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη. Ευχαριστώ επίσης το φίλο ερευνητή του Ελληνικού Ινστιτούτου της Βενετίας Αλέξη

descrittione που περιέχονται στους κώδικες της ιταλικής σειράς VII υπ' αρ. 1532(7639) και 2237(9209). Στον πρώτο από αυτούς, τον οποίο εφεξής μπορούμε να ονομάζουμε κώδικα Α, και στα ff. 1-8ν περιλαμβάνεται το αντίγραφο της *Breve descrittione* (από εδώ και πέρα χειρόγραφο Α), ενώ στο υπόλοιπο τμήμα του κώδικα έχει καταχωριστεί ποικίλο υλικό, σχεδόν στο σύνολό του αρχαιακής προέλευσης, όπως επιστολές, εκθέσεις και διατάγματα Βενετών αξιωματούχων του Δημοσίου: Γενικών Προβλεπτών⁴² της βενετοκρατούμενης Πελοποννήσου, Συνδίκων Εξεταστών⁴³ στην Ανατολή ή ακόμη και του Βενετού Βάιλου⁴⁴ στην Κωνσταντινούπολη κ.ά. Περισσότερο από το μισό του κώδικα, κυρίως το τμήμα των ff. 1-160, καλύπτεται από πελοποννησιακού ενδιαφέροντος υλικό, ενώ στο υπόλοιπο μέρος του αυτό αναφέρεται στη βενετική *Terraferma*⁴⁵. Στο δεύτερο κώδικα της Μαρκιανής, τον υπ' αρ. 2237(9209) που από εδώ και πέρα ονομάζουμε κώδικα Β, το περιεχόμενο είναι διαφορετικό: ορισμένα κείμενα αποτελούν αντίγραφα επίσημων βενετικών εγγράφων -π.χ. περιλαμβάνονται και εδώ εκείνα του Βάιλου της Κωνσταντινούπολης που υπάρχουν στον κώδικα Α - ωστόσο έχουμε και καταχωρίσεις κειμένων ιστοριογραφικού μάλλον χαρακτήρα⁴⁶. Η σχέση του κώδικα Β με τα πελοποννησιακά πράγματα είναι πολύ μικρή και, αν εξαιρέσουμε τα πιο πάνω έγγραφα του Βάιλου της Κωνσταντινούπολης, περιορίζεται στην *Breve descrittione* (εφεξής χειρόγραφο Β) που περιέχεται στα ff. του 124-130ν. Ο κώδικας Α είναι παλαιότερος από τον κώδικα Β, τουλάχιστον ως προς το κείμενο που μας ενδιαφέρει, δηλαδή την *Breve descrittione*. Πραγματικά, το χειρόγραφο Β προέρχεται αναμφισβήτητα από το χειρόγραφο Α και μάλιστα αποτελεί κατά τα φαινόμενα απόγραφο του, όπως συμπεραίνεται από ορισμένα εξωτερικά στοιχεία - ομοιότητες, διαφορές, παραλείψεις κ.λπ. - που παρουσιάζουν τα δύο χειρόγραφα⁴⁷. Πότε όμως πραγματοποιήθηκε η αντι-

---

Μάλλιανη για τη βοήθειά του στην περιγραφή του περιεχομένου των δύο κωδίκων και την αντιγραφή του δευτέρου αντιγράφου της *Breve descrittione* από τον κώδικα 2237 (9209) της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης.

42. Επιστολές και διατάγματα του Φραγκίσκου Grimani και του Άγγελου Emo από την εποχή της Β' Βενετοκρατίας στην Πελοπόννησο.

43. Έκθεση του Cosmo da Mosto του έτους 1543 καθώς και επιστολές του Άγγελου Morosini Σύνδικου Εξεταστή κατά τα έτη 1702-1704.

44. Τρεις επιστολές του Βάιλου Ανδρέα Memo των ετών 1714-1715.

45. Τα ff. 160-278ν καλύπτονται με έγγραφα (*scrittura*) του Ανδρέα Memo από Rovigo του 1700.

46. Όπως π.χ. περίληψη (*sommario*) των γεγονότων της περιφέρειας συνωμοσίας του δούκα de Ossuna.

47. Στο κείμενο του χειρογράφου Α παρατηρείται κάποια αρχαικότητα στη γλώσσα, όπως

γραφή αυτή δεν μπορούμε να γνωρίζουμε ασφαλώς. Αντίθετα, είναι δυνατόν να καθορίσουμε με ακρίβεια τη χρονολογία που καταστράφηκε ο κώδικας A και ενδεχομένως καταχωρίστηκε στον ίδιο και το χειρόγραφο A της *Breve descrittione*. Πραγματικά στην αρχή του κώδικα αυτού υπάρχει σχετική με τη χρονολόγησή του ιταλική σημείωση, σύμφωνα με την οποία το 1718 ο Benetto Molin *avogador de Comun* συνέλεξε τα περιεχόμενα στον κώδικα κείμενα, που αναφέρονταν στα αξιοσημείωτα συμβάντα κατά το διάστημα της θητείας των Συνδίκων Εξεταστών στην Ανατολή (1702-1704) και ως το έτος 1708 που υπέβαλε στη Γερουσία την έκθεσή του (*relazione*) ο Άγγελος Emo επιστρέφοντας από το αξίωμα του Γενικού Προβλεπτή της Πελοποννήσου. Κατά τά φαινόμενα, τα κείμενα της συλλογής του Benetto Molin καταχώρισε στον κώδικα A ο ανεψιός του Vettor Molin⁴⁸. Φυσικά η χρονολογία 1718 είναι *terminus post quem* και για τον κώδικα B.

Ως προς το χειρόγραφο της *Breve descrittione* της Βιβλιοθήκης Correr (από εδώ και πέρα χειρόγραφο C) δεν μπορούμε να αποφανθούμε με βεβαιότητα ποια είναι η σχέση του με το χειρόγραφο A. Τα δύο χειρόγραφα παρουσιάζουν μεγάλες ομοιότητες, κυρίως στην όλη δομή τους, αλλά έχουν και διαφορές σε επιμέρους σημεία του κειμένου. Οι διαφορές όμως του χειρογράφου C (σε σχέση με το χειρόγραφο A) στο σύνολο σχεδόν των περιπτώσεων συμπίπτουν με τις γραφές του οπωσδήποτε πληρέστερου κειμένου της Querini-Stampalia και το γεγονός αυτό μας οδηγεί στο ερώτημα μήπως το χειρόγραφο A προέρχεται άμεσα ή έμμεσα από το χειρόγραφο C. Ωστόσο, ορισμένες άλλες μικρές ενδείξεις και ιδίως κάποιες ταυτώσιμες

π.χ. *negotio* αντί *negozio*, *delitioso* / *delizioso*, *habitant* / *abitanti* κ.ά. Επίσης περιλαμβάνονται περισσότερες βραχυγραφίες από το χειρόγραφο B, όπου σχεδόν λείπουν εντελώς. Ωστόσο εκείνο που δείχνει καθαρά ότι το χειρόγραφο B αποτελεί απόγραφο του χειρογράφου A είναι ένα χαρακτηριστικό σφάλμα αντιγραφής που περιέχει. Συγκεκριμένα το χειρόγραφο A στο f. 5v και στους στ. 11-13 παρουσιάζεται με την ακόλουθη μορφή: /¹¹ ...*dal Fiume Xe- /¹² rilla, come da un altro detto di Leondari, li quali si unis- /¹³ cono due ore di camino...* /¹⁴. Το αντίστοιχο τμήμα του χειρογράφου B έχει ως εξής: ...*dal Fiume Xecono due ore di camino...* Είναι εμφανές εδώ ότι κατά την αντιγραφή του χειρογράφου A - και μόνο αυτού - παραλείφθηκε ο στ. 12. Πρβλ. f. 5v, στ. 21-22 του δημοσιευόμενου χειρογράφου της Querini-Stampalia στο παράρτημα της παρούσας εργασίας.

48. Biblioteca Marciana, cl. ital. VII, 1532 (7639), στο πρώτο λευκό φύλλο: *M.S. Raccolto di Benetto Molin Auogad(or) de C(omu)n l' an(n)o 1718 di propria mano, delle cose Estrao(rdinar)ie del Sindicato di Levante sino la relaz(ion)e d' Anz(ol)o Emo Proued(ito)r G(enera)l in Morea 1708.*

M.S. il Vettor Molin fù... suo nip(ot)e ex fratre.

και στα δύο αυτά χειρόγραφα παραλείψεις στατιστικών στοιχείων, όπως π.χ. η μη αναγραφή του αριθμού των μοναστηρίων στις επαρχίες (*territorii*) του Αγίου Πέτρου της Τσακωνιάς και των Καλαβρύτων⁴⁹, μας κάνουν να πιστεύουμε ως πιο πιθανό το ενδεχόμενο και τα δύο να αποτελούν παράλληλα αντίγραφα κοινής προέλευσης.

Αν τώρα συσχετίσουμε τα χειρόγραφα Α και C με εκείνο της Querini-Stampalia θα διαπιστώσουμε όχι μόνο την πληρέστερη μορφή του τελευταίου στα επιμέρους στοιχεία του κειμένου, αλλά και μια βασική διαφορά στη διάρθρωσή του σε σχέση με τα δύο πρώτα. Πιο συγκεκριμένα, ενώ σ' αυτά ο στατιστικός πίνακας - στον οποίο ήδη τόσες φορές αναφερθήκαμε - παρουσιάζεται ενσωματωμένος στο κείμενο της *Breve descrizione*⁵⁰, στο χειρόγραφο της Querini-Stampalia βρίσκεται στο τέλος του κειμένου, όπου επιτάσσεται σαν παράρτημα. Επιπροσθέτως είναι και πιο διευρυμένος γιατί περιλαμβάνει δύο στήλες επιπλέον με στατιστικά-κτηματογραφικά στοιχεία, εκείνα δηλαδή που αναγράφουν τις εκτάσεις σε στρέμματα και *campi trevisani* της συνολικής εδαφικής επιφάνειας για κάθε *territorio* της βενετικής κτήσης⁵¹. Που οφείλεται όμως αυτή η διαφοροποίηση του χειρογράφου της Querini-Stampalia; Εδώ δύο απαντήσεις χωρούν: είτε προέρχεται από μεταγενέστερες προσθήκες και μετατροπές στο πρώτο κείμενο του Alberghetti, οπότε τα χειρόγραφα Α και C είναι πλησιέστερα προς αυτό, είτε έχει ως αιτία το γεγονός ότι η *Breve descrizione* της Querini-Stampalia διασώζει πιστότερα την αρχική μορφή του πρωτοτύπου. Θεωρούμε επικρατέστερη τη δεύτερη εκδοχή και σ' αυτό συνηγορεί το γεγονός ότι την εποχή αυτή, αλλά και γενικότερα, στα επίσημα έγγραφα τέτοιου χαρακτήρα ή και σε ανάλογα ιστοριογραφικά έργα, οι συγκεντρωτικοί πίνακες με στατιστικά στοιχεία και αριθμητικά σύνολα επιτάσσονται στο τέλος του περιγραφικού ή αφηγηματικού κειμένου τους. Εξάλλου, στη *Notizia* του Alberghetti, που τόσο κοντά βρίσκεται στο πρωτότυπο γραπτό του τοπογράφου, παρατίθεται επίσης ένας παρόμοιος πίνακας στο τέλος του δημοσιευμένου κειμένου. Βέβαια είναι εντελώς συνοπτικός και με ελάχιστα στοιχεία σε σύγκριση με όσα περιλαμβάνει ο σχετικός πίνακας των άλλων χειρογράφων, αλλά δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η συνοπτικότητα αυτή οφείλεται στην επέμβαση του Pacifico, ο οποίος περιόρισε όπως ο ίδιος ήθελε τον αρχικό στατιστικό πίνακα που ο Al-

49. Πρβλ. δημοσιευόμενο κείμενο της *Breve descrizione* της Querini-Stampalia, f. 2v, στ. 20, f. 4, στ. 13.

50. Πρβλ., ό.π., f. 8, στ. 6 κε., 14 κε.

51. Πρβλ. ό.π., f. 9, στ. 1 κε.

berghetti υπέβαλε στη βενετική Γερουσία μαζί με το υπόλοιπο *υπόμνημά* του. Του αρχικού αυτού πίνακα δεν αποκλείεται να αποτελεί αντίγραφο εκείνος του χειρογράφου της Querini-Stampalia.

Από όσα εκθέσαμε ως τώρα προκύπτει ότι το τελευταίο αυτό χειρόγραφο μας παραδίδει την *Breve descrizione* στην πιο εκτενή της μορφή. Το γεγονός αυτό, ανεξάρτητα αν οφείλεται όχι στην άμεσή της σχέση με το πρωτότυπο κείμενο του Alberghetti, αλλά σε μεταγενέστερες προσθήκες, μας υποχρεώνει ακριβώς να δημοσιεύσουμε το κείμενό της, παραθέτοντας συγχρόνως σε κριτικό υπόμνημα και τις κυριότερες διαφορετικές γραφές που παρουσιάζουν τα δύο άλλα χειρόγραφα Α και C καθώς και το χειρόγραφο Β σε μια μόνο περίπτωση. Παράλληλα αναδημοσιεύουμε από το βιβλίο του Pacifico τη *Notizia* του Alberghetti, εφόσον και αυτή διασώζει στοιχεία του πρωτοτύπου, όπως τα ονόματα των οικισμών της Πελοποννήσου, τα οποία πολύ δύσκολα θα μπορούσαμε να τα εντάξουμε με κάποιον άλλο τρόπο - μέσω του κριτικού υπομνήματος; - στην έκδοση του κειμένου της Querini-Stampalia. Ωστόσο, ακόμη και έτσι πιστεύουμε ότι εξυπηρετείται θετικά η ιστορική έρευνα που ασχολείται με τα πράγματα της βενετοκρατούμενης Πελοποννήσου.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

A.

BREVE DESCRIZIONE / COGROGRAFICA / DEL PELOPONNESO
 / O' / MOREA / Con l' Origine de primi abitanti, Serie de Principi,
 Titolo di cia- / scheduna Provincia, Possessori di quelle, Natura de Paesi,
 Co- / stumi de Popoli, Principio, e fine d' ogni loro avvenimento, /con suoi
 testi latini, con Geroglifici, Imprese, Meda- / glie, et Armi gentilitie d' ogni
 Provincia,

/ Estratta dal Volume

/ DI D. PIER' ANTONIO PACIFICO

/ Pievan della Chiesa Parochiale di Santa Maria di Cervarese

/ Aggiuntovi la Notizia delle quattro Provincie, divise in ventiquattro /
 Territorij, con li Nomi Topografici delle Ville fatta dal Sig. Giusto / Alberghetti
 Ingegnero, e soprintendente al Catastico di / Morea per Ordine dell'
 Eccellentiss. Senato.

/ CONSECRATA / ALLA SERENISSIMA / PEPUBLICA DI VENEZIA
 / IN VENEZIA, MDCCIV

.....
 // p. 115 // *Notizia dello stato presente del Rengo della Morea diviso
 in quattro Provincie, e 24 Territorii fatta per ordine dell' Eccellentissimo
 Senato, col nome di tutte le Terre, Castelli, e Ville descritte dal Sig.
 Giusto Alberghetti ingegnere, e sopra intendente al Catastico di Morea.*

Dividesi il Regno della Morea al presente in quattro Provincie, cioè
 Romania, Achaia, Messenia, Laconia.

La Romania contiene l' antica Sicionia, e parte della Laconia, con
 cinque Territorii, cioè Corintho, che abbraccia la Sicionia, l' antico Epidauro.
 Napoli di Romania s' estende, sino al Capo Schilli, e contiene l' antica
 Trezena, e la parte Meridionale. Argo abbraccia il suo antico Territorio,
 Tripolizza nell' antica Lacedemonia, ò Laconia alle coste de Monti dell'
 antica Arcadia, e Zaccognà alla Marina detto olim Thyreaticus, oggi Golfo
 di Napoli parte della Laconia.

La Provincia d' Achaia contiene quattro Territorii, abbraccia parte del
 antica Elea, et Arcadia, cioè Patrasso contiene parte del Ducato di Chiarenza.

Vostizza pure portione di detto Ducato. Gastugni ch' è parte dell' antica Elea sino al fiume Alfeo, e Calaurita, che è una parte dell' antica Arcadia.

La Provincia di Messenia più grande dell' altre abbraccia nove Territorii contiene l' antica Messenia, parte dell' antica Elea, e parte dell' Arcadia; cioè Navarino Novo, con Navarin Vecchio, Modon, Coron, Andrussa, Calamata. Leondari, e Caritena ambi nell' Arcadia, Fanari, et Arcadia ambi sono parte dell' Elea.

// p. 116 // La provincia di Laconia, ò Lacedemonia contiene sei Territorii, cioè Malvasia, Mistrà, Bardugna, Chieiefà, Passava, e Zarnata.

In queste quattro Provincie sono determinate quattro Camere dove si conserva tutto il dinaro publico, che s' esige dalli Territorii soggetti alle medeme: e sono Napoli di Romania, Patrasso, Navarin Novo, e Malvasia.

Le Misure del grano nella Provincia di Romania è mezo staro Veneziano scarso; Nel Achaja à Patrasso è il Staro Veneto, detto il Cuvello, à Gastugni il Bacile, à Calaurita, et à Vostizza il Messedi, che è mezo Staro Veneziano. Nella Messenia, e nella Laconia si servono del Cuvello, e del Sinichio, quattro de quali fanno un Chilo, che è lo stesso Staro Veneziano, in alcuni Territorii come à Coron del Pinacchio grande, e de Bacili trè, che fanno un Staro e mezo Veneziano. Per il peso tutto il Regno si serve della Statera Veneziana, e ne' contratti dicono l' Ocha qual è due libre, et otto oncie Veneziane. Negli trafichi si servono della Drama nove delle quali fanno un' oncia Veneziana.

La Città di Napoli di Romania è la Capitale di tutto questo Regno dove risiede il Supremo Rettore, con titolo di Generale della Morea. Oltre nella detta Città, che rege detta Provincia di Romania sono quattro Comandanti il Primo Rettore, il secondo Proveditore, e due Camerlenghi, un Governator per Castel da Mar, et un Castellano; e così nell' altre trè Piazze capitali di dette Provincie, cioè Patrasso, Navarin novo, e Malvasia quattro Comandanti col medemo titolo. Oltre de quali per gli altri Territorii à Corintho un Proveditor nella Fortezza d' Acro-Corintho, nella Città al piano un Proveditor // p. 117 // Extraordinario. Ad Argos un Governatore. A Tripolizza un Governatore. A Mistrà, à Chieiefà, à Zarnata, à Bardugna, à Calamata, à Coron, à Modon, à Navarin Vecchio, ad Arcadia, à Gastugna, et à Calaurita ad ogni una de quali vi mandano il Proveditore, à Castel Tornese un Governatore, à Vostizza, à Caritena, et à Leondari il sopra intendente.

Questo Regno produce Formenti, Biade in quantità, Oglio, Cera, Grana, Bombace, Lino, Lana, Formagli, Seda, Cordovani, Valonia, Animali d' ogni sorte massime Porcini.

Territorii della Provincia di Romania

Napoli di Romania abbraccia trentasette Ville, undeci Monasterii di Calojeri Greci: parte vestono li popoli all' italiana, parte alla Greca, e parte alla Turchesca, attendono la maggior parte alla Mercantia. Le Ville sono le seguenti

Napoli Città	Sapi,	Cuzzi,
Ville	Caidari,	Merbaka,
Arla suff' Agà,	Tarameli,	Manurauì,
Mersè,	Braim-Bei,	Castri,
Curma,	Iri,	Cranidi,
Lussi,	Pirgo,	Furni,
Mandella,	Adami,	Didimo,
Zarchi,	Ligurio,	Illia,
Burasagni,	Cacingri,	Agà,
Catosca fidachi,	Bolmeti,	Balabani,
Trumbè,	Coffigni,	Pelegi,
Janena,	Paleocastro,	Castel di Termis
Turachi, ò Trapano,	Platanachi	

//p. 118//

Territorio secondo. Argo hà Ville vintinove

Conica,	Camaco,	Bolati,
Malandrini,	Piriella,	Griffi,
Laluca piccolo,	Cuzzopodi,	Prifani,
Budi,	Ficti,	Bogiati,
Laluca grande,	Scafidachi,	Caparelli,
Manara,	Turnichi,	Issari,
Belessi,	Sliva,	Fontana,
Caravati,	Masi,	Civeri,
Niocori,	Carcha,	Molini,
Panu Belessi,	Vrusti,	

Territorio terzo. Corintho hà Ville cento e tredici, Monasterii dieci; habitato la maggior parte de Forastieri di Tebe, Athene, e Rumelia. Le Ville sono le seguenti

Corintho Città	Chielnia,	Gimni,
Ville	San Vassili,	Buzzi,
Vassilicò <i>olim Sicyon</i> ,	Limines,	Zarachi,
Chiato,	Limines,	Panariti,
Cerillo,	Lechova,	Valandussa,

Lalotti,	Calchi,	Velines,
Gholas,	Cuzzumadi,	Tricala,
Felero,	San Giorgi con il	Marcazi,
Valzagrande,	Macalà Cato,	Gielini,
Acoli,	Chuci,	Mazi,
Valza picciola,	Alichizza,	Soffiana,
Zemenò,	Liondi,	Xamili,
Marzia,	Petri Rumeliotti,	Frissina,
Paradisi,	Psari,	Zaccali,
Lopesi,	Dussa	Lussi,
Bozzichieus,	Chiess: e Clemen-	Pizza,
Voivodeas,	di,	Scuppa,
Mali Pano, e Cato,	Frigagni,	Tarso Vlachicò,
Ritò,	Steffagni,	Tarso Romeico,
San Zuanne,	Stunancha,	Fonià,

//p. 119//

Charia,	Sapandi,	Catara
Peragieliti,	Dorsa,	Damalà, <i>olim Troe-</i>
Lefco,	Chalendi	<i>zen,</i>
Chasso,	Sarandapicò	Scapeti,
Chizzudè,	Barbati,	Paraschieri,
Castri,	Giozzia,	Passa Cottigna,
Calgicò,	Scotigni,	Volaria, e Masomata,
Vracat Bei,	Sofficò,	Methena,
Mussoli,	Castagna,	Fanari,
Bolati,	Bassi,	Pegiada Castello,
Ringha,	Sulagicos,	Xergolatio Vassu,
Varella,	Vresti,	Bedegni,
Polissa,	Veti,	Radho,
Vello,	Divoli,	Mataranga,
Satiri,	Villa Porto Poro,	Pelegi,
Narunzè,	<i>olim Serinensis,</i>	Angelo Castro,
Ciparis,	Belessi, e Licoparti,	Chielli
Braim Bei,	Apathia,	

Quarto Territorio di Tripolizza, *olim Thyre*. Ville numero 62. Monasterii num. 7.

Terra di Tripolizza	Sidegni,	Nudimo,
Ville	Stenò Mucli,	Sipianà,

Vlaco Chierasia,	Zernovista,	Levidi,
Arragnito Chierasia,	Santo Vassili,	Bodea,
Alupocori,	Cacuri,	Besenico,
Pigadachia,	Aguli,	Micro-Bedegni,
Braim Affendi,	Dara,	Perthori,
Saracori,	Candilla,	Maurichi,
Sulu Spai,	Gervizzi,	Boletta,
Chien ^{uo} ,	Sanga,	Niocori,
Xergalatio,	Pichierni,	Thana,
Bossena,	Luca,	Mosachi,
Bertzova,	Caminizza,	Lalli,
	Simiades,	Garugni,
Agio Iorgitica,	Capsa,	Caravizza,

//p.120//

Dermizzi, e Vunó,	Risa	Valtessi,
Stringù,	Cunichi, e Pongò,	Bedegni-Megalo,
Xiua,	Manessi,	Caparelli,
Piali,	Acladocambo,	Camari,
Curia,	Merzaussi,	Selli,
Magula,	Silimna,	Memet Agà,
Birbati,	Ruinò,	

Quinto Territorio di S. Pietro di Zaccognà *olim Cyphanta*. Sono Ville undeci, e Monasterii numero quattro.

San Pietro Zaccognà,	Vervena,	Degliana,
Isi à S. Giovanni,	Platano,	Vuruura,
Miligù,	Caracomegni,	Cutruffa,
	Castri,	Sitina,

Seconda Provincia di Achaia.

Possede quattro Territorii, il primo è Patrasso. Gli abitanti vestono civilmente, sono buona parte Atheniesi, Lepantini, Romeliotti, dediti al traffico, e mercatura facilitato dalla Livadia, Rumelia, et Isole circonvicine. Le Ville sono novantanove, e sette Monasterii.

Patrasso Città	Micari,	Volla,
Ville	Combothecra,	Paulo-Castro,
Callandrizza,	Caliui di Portes,	Psarades,
Pillura,	Magula,	Ouuria,
Terianù,	Portes,	Gaiduriari,

Gomostò,	Canzuri,	Velici,
Apostolus,	Brati,	Pirgo,
Alupocori,	Meidanus,	Saravali,
Mertesa,	Sandameri,	Mira,
Pirnari,	Mirali,	Sulli,
Bitulea,	Menzena,	Pendeimati,
Buccuua,	Lissaria,	Begulachi,
Draganu,	Mustafá effendi,	Pedronni,
//121//		
Caminizza,	Vallatuna,	Trapano,
Aracoua,	Topolara,	Caliuia del Castello,
Cuunaro-Castro,	Sumbata,	Sichiená,
Crali,	Cosmesi,	Vodeni,
Peristera,	Massarachi,	Balla,
Caicalli,	Fratti,	Petrizza,
Issari,	Lalucosta,	Truffa,
Ballamuta	Lubista,	Turcocori,
Achaia <i>olim Olenus</i> ,	Salmenico <i>olim Salne-</i>	Chiona,
Scura,	<i>niaca</i> ,	Golemi,
Vondussa,	Cicevò,	Agia Marina,
Preveso,	Arauonizza,	Prostenizza,
Lalussi, e Cozza,	Longò,	Calenzi,
Mitopoli,	Provodo,	Velimachi,
Comi,	Xiria,	Greuenò,
Flocca,	Voteni,	Alupocori-Tranò,
Arula,	Maressi,	Cafusi,
Fostena,	Sella,	Cumani,
Ali Subassi,	Averna,	Zucalà,
Candalo,	Castrici,	Tristena,
Barducosta,	Platani,	Chirigri,

Secondo Territorio di Vostizza, Ville 31 Monasterii num. 5. Gli habitanti sono sagazzi, et accorti applicati alla mercatura; luogo assai delizioso. Le Ville sono le seguenti.

Vostizza terra,	Porouizza,	Tranò, Xeugalatio,
Ville,	Diacofto, Gligori,	Carachmati,
Cunena,	Tumba,	Themeni,
Pandeleimona,	Efta Pites,	Tarazza,
Cacò Coriò,	Martidi,	Caragumassi,

Fteri,	Alimocturi,	Luccà,
Paraschievi,	Caliuia di Telop-	Gumani,
Buguschia,	tamo,	Matechio di San Mi-
Bracoua,	Sta trumbia Mete-	chael Arcangel,
Franga,	chio di Megaspi-	San Zuanne,
Maurichi,	leo,	Procoua.
Pirgo,	Risomilo,	

//122//

Terzo Territorio di Calaurita; E questo tutto montuoso, che è quasi tutta l' antica Arcadia così celebre, che non è luogo, che non vi sia memoria per le favole, sonouì molti Valoni fertili, in esso nasce particolarmente l' Alfeo, l' Eurota, e molti altri fiumi, e la memorabile Fontana Stige, come si vede dal nostro Volume. Gli abitanti della terra conservano ancora l' habito, e costume de Turchi, e ciò nella maggior parte del Regno. Sono Ville 118. dieci Monasterii.

La terra di Cala-	Lecuri,	Costeglia,
urita,	Chieressoua,	Carnessi,
Ville,	Liuarzi,	Cauni,
Crasticus,	Croccoua,	Licura,
Raicu,	Morocoua,	Crinofita,
Vracnì,	Nussa,	Turlada,
Suuardo,	Versici,	San Nicola,
Rogus,	Decuri,	Arbuna,
Valtinipà,	Vessini,	Diminizza <i>olim Pso-</i>
Sauanus,	Diurizza,	<i>phis,</i>
Chierpenì,	Nassa,	Masi,
Vissocà,	Scupi,	Vrostena,
Serbagni,	Alestena,	Castria,
Cloco,	Agriditu Sopotu,	Camacus,
Chierdesi,	Caminianus,	Sigugni,
San Biasio,	Desino,	Dunizza,
Dembreni,	Anastasoua,	Amuri,
Nesserò,	Mastici,	Sudenà,
Angelobuo,	Zarucli,	Missorugi,
Bumba,	Sopotò,	Solo,
Lopessi,	Stressoua,	Peristera,
Gerbesi,	Lustra,	Chalchianica,
Murichi,	Daporitissa,	Agrixi,
Bodia,	Cocora,	Vunachi,
Carussi,	Granizza,	Santa Barbara

Conci,	Pangrati,	Sarucla,
Demestria,	Cernotà,	Perthori,
Lagusapano, e Cato,	Figlià, olim Phlius,	Seliana,
//p. 123//		
Vergovizza,	Zaclorù,	Zano,
Vlouoca,	Dumena,	Golemi,
Svirù,	Veliuina,	Saradi,
Sinevrò,	Valza,	Lapata,
Cilardi,	Diella,	Triclisora,
Vella,	Clapazuna,	Barzi,
Arfarà,	Pezacus,	Manessi,
Versouà,	Martina,	Bumbura,
Valimus,	Brolessa,	Cutelì,
Clinischies,	Clirizoua,	Assomipano, e Cato,
Siliuena,	Gumenizza,	Aracoua,
Potamia,	Luturgus,	Bosi.

Quarto Territorio di Gastugni. Questo Territorio è il più vasto, et ameno, mà per il più disabitato. Sono molti Boschi de Pigneri, e Roveri buoni da opera. Sono Ville 171. e sedici Monasterii.

Città di Gastugna,	Miglies,	Beseras,
Ville	Lalla,	Basaiti,
Munsulubei,	Borizo,	Cato Lucauizza,
Sesti,	Diuri,	Musica,
Brigiotti,	Vidiachi,	Mamut Zaussi,
Caliuie Mer Agà,	Cipiana,	Ballì,
Paliopoli,	Chiertzizza,	Sulli Musachi,
Gharauzi,	Petrus,	Mertià Zogia,
Laganà,	Androni,	San Zorzi,
Romessi,	Cazzarù,	Franca Villa,
Schinos,	Cumani,	Smilla,
Pirgo,	Spataria,	Dervis Celepi,
Barbassona,	Gumero,	Paglio fanaro,
Steffi,	Bendegni,	Sant' Elia,
Chielidoni,	Muticà,	Colochita,
Licouessi,	Calatu,	Solini,
Logatura,	Tamisa,	Velanidi,
Periuoglia,	Comi,	Caralides,
Duca,	Dafniotissa,	Rupachia

//p. 124//

Piri,	Elena,	Renesi,
Lucauizza apano,	Deruenachi,	Traganò,
Alupocori,	Xilo Castro,	Trumbè,
Curtichi,	Caratulla,	Cardiocastri,
Cardamà,	Chelmi,	Cuccura,
Platano,	Coliri,	Caloiesi,
Crecuchi,	Lambetti,	Persina,
Lanzoi,	Agrapidocori,	Germanu,
Basta, e Calolzi,	Lassa,	Nassa,
Saban Agà,	Curuna,	Lalli,
Chielechù,	Cumocora,	Chasiri,
Sarandinù,	Marinachi,	Musachi,
Caragiusi,	Bramu,	Gierachi,
Lalathi,	Erimocari,	Sestà,
Sopos,	Niocori,	Schiada,
Retendu,	Lazaro bua,	Nastrandagni,
Aruaniti,	Scurocori,	Dramessi,
Burdanu,	Calizza,	Lopesi,
Calinia di Perame- riti,	Morocoua,	Mussuli,
Tatarali	Floca,	Clissura,
Luca,	Miraca,	Dimisa,
Cerovugni,	Strauochiefalo,	Suli Sulachi,
Mimachi,	Sauaglia,	Barzi,
Caleopedi,	Lechienà,	Bruma,
Calivia,	Andrauida <i>olim Cil-</i> <i>lenes,</i>	Marcopulo, e Mau- ria,
Rouita,	Vla chierena,	Bratti Samaglia,
Agia Anna,	Vartolomeo,	Sanzactori,
Becrù,	Castel Tornese,	Bettugni,
Barlambà,	Vrenesi,	Pernari,
Xillochiera,	Strussi,	Sanga,
Caries,	Suliman Agà,	Malichi,
Gerupetru,	Cauassila Cato,	Riolo,
Simopulo,	Cauassila apano,	Cangadi,
Stamer ò Canzides,	Scafidià,	Bedegni,
Seliua,	Guneruo,	Capeletù,
Chinogù,	Zapogna,	Manolada,

//p. 125//

Cacotari,	Mauro chiefalo,	Agazugli,
-----------	-----------------	-----------

Braum Agà,

Manesi,

Terza Provincia di Messenia

Possiede nove Territorii, il primo è Navarin Novo. Hà sotto di se 25 Ville.

Navarin Novo, e
Navarin Vecchio.

Ville
Ligudisca,
Cavallaria,
Cadir Agà,
Scarminga,
Psilì Rachi,
Floca,

Mirsuta,
Pirpissa,
Aurelista,
Platano,
Iclena,
Papaglia,
Ali Cogliù,
Curo,
Russan Agà,

Cassan Agà,
Petro Cori,
Pisachi,
Cumanicha,
Curbei,
Pilla, *olim Pylus*,
Raimogli,
Cucunaria,
Lazaretto,

Secondo Territorio di Modon, sono Ville 51. Monasterii due.

Città di Modon,
Ville,

Sciotti,
Jmani,
Chrichi,
Delli Mustafà,
Agazichi,
Dauti,
Lendina,
Comatala,
Memiraisi,
Meliotti Basso,
Managgia Basso,
Milizza apano, e
Cato,
Meneggia alto,

Caugadi,
Sulinaria,
Cabassai,
Cadileschieri,
Calabiesa,
Crustesi,
Arnaut Ali,
Mataranga,
Vlacopulo,
Candrinù,
Chinigù alto, e Bas-
so
Missocori,
Mamitocori,
Spai,
Vrissi,

Ziri,
Diavatigni,
Mer Agà,
Avarli, e Crivizza,
Lacanales,
Tre Vlassi,
Miglioti alto,
Marieli,
Condagogni,
Bolena,
Langada,
Polizi,
Rados,
Caluazzo,
Colucada,
Metaxada alta.

//p. 126//

E habitata la Città di Modon per il più da Sciotti, e poco distante dalla detta Città sono le saline, al confin del Territorio evvi un gran Bosco, detto Misca, e si estende sopra i Territorii di Navarin, Coron, Andrussa, et Arcadia.

Terzo Territorio di Coron tutto montuoso. Sono Ville 62.

Città di Coron.
Ville
Auramio,

Petriades,
Agiandriades,
Lichizza,

Ismailù
Caracapiò San Di-
mitri apano,

Carali,	Vassilichi,	Xeugalatio S. Soffia,
Capsià,	Marinù,	Mussuli Fanari,
Filipachi,	Langada,	Sumon bei,
Trippi,	Armegnicas,	Cadirogli,
Casteni,	Corizogli,	Aidigni,
Caracasili,	S. Dimitri Cato,	Sarachià,
Alistari,	Botu,	Lithari,
Castagna,	Vunaria,	Goua,
Pera,	Potamia,	Gomaterò Clochina,
Paniperi,	Arapocori,	Valtuca,
Caicali,	Romiri,	Alichiacaià,
Sunali,	Garburia,	Caplagni,
Cacorema,	Pelecanada,	Copanachi,
Xeugalatia Reisi,	Lay,	Luchissa,
Xeugalatio,	Misca,	Carteriades,
Clis	Lefia,	Dragugia,
Xeugalatio Mistra	Francha,	Cuzzumadi
chi,	Corremi,	Anasogli,

Quarto Territorio d' Andrussa. Si vedono in questo Territorio le rovine dell' antica Messene à piedi del monte Itome detto oggi di Vulcano nella Villa di Mavromati-Micro, nella sommità del qual evvi un Monastero di Caloieri, dedicato alla B.V. Abbonda il Territorio di Vino, di Calombocchi, e bombace. Sono Ville 66 e trè Monasterii.

Andrussa Terra,	Vromovrissi,	Alupocori,
Ville	Cacurachi,	Durmussi,
Samari,	Anasiri,	Cassam Bassà,

//p. 127//

Burnasi,	Curtali, e Durali,	Zerbissa,
Vassilada,	Agrilouuno,	Misa,
Gaidurocori,	Costantinus,	Golemi,
Piperizza,	Musta,	Milocastro,
Aidigni,	Cori,	Chiefalonizzi,
Misserli,	Zefferi Agà, e Sula-	Streffi,
Licotrafo,	chi,	Dara,
Malta,	Xesa,	Drongari,
Zizzori,	Simisa,	Cotuffari,
Manzari,	Mavromati Micrò,	Mustafa Bassà,
Curt Agà,	Scala,	Zagarena,

Megalo xeugalatio,	Cazzarò,	Saracari,
Sandagni, e Mila,	Sulisagmo,	Chinigù,
Diavolizzi,	Miligalà,	Pondia,
Alli Celepi,	Alliturgi,	Draina,
Lesi,	Zefferemini,	Buga,
Cassu,	Dessila, e Triffa,	Magnaniaco,
Carteroli,	Parapungi,	Garanza
Mavromati,	Curti, e Delachi,	Licuessi,
Spitali,	Nixi,	Monastirachi.

Quinto Territorio di Calamata. Gli abitanti di questo Territorio vestono civilmente in habito Turchesco, mà con Peruca, applicano alla Mercatura, sono assai comodi, però ricevono spesso incomodi, per gli insulti de Mainotti. Sono Ville 24. e cinque Monasterii.

Calamata Terra,	Formisi,	Basta,
Ville,	Paliocastro,	Gaidurocori,
Sprocoma,	Cuzzucumani,	Vracat Agà,
Calami,	Assilan Agà,	Pidima,
Muries,	Turtuna,	Bisbardi,
Curzaussi,	Bali Agà,	Delimemi,
Frizzala,	Corzogli,	Veis Agà,
Camari,	Gliata,	Duro,
Corio Limechi,		

//p. 128//

Sesto Territorio di Leondari, *olim Megalopolis*. Questo Territorio essendo parte dell' Arcadia è per il più montuoso, con Boschi de Roveri. Sono Ville 60. Monasterii due.

Leondari Fortezza,	Grambobó,	Dorissa,
Ville.	Paricalfa,	Banagia-Loxa,
Samarà,	Pinacha,	Durachi,
Codalù,	Zapaga,	Capelli,
Memi,	Duca,	Elia, <i>olim Eleatas</i> ,
Chirades, <i>olim Charisia</i> ,	Bede Bei,	Rupamachia,
Netia,	Crussa,	Turco Loxa,
Gardichi, <i>olim Clitor</i> ,	Ziocaliuo,	Arfarà, <i>olim Alphirus</i> ,
Salli,	Ali Bei,	Balla,
Canzi,	Curt Agà,	Pagliani, <i>olim Pallantium</i> ,
Ali Celepi,	Spanaiti,	Oreovas,
	Gnocori,	

Toschiesi,	Cassam bei,	Giarcus,
Lutro,	Salesi,	Miras,
Dogami,	Racamia,	Agio Gianni,
Xaimi,	Chierastani,	Xonaiti,
Spartinù,	Sulari,	Bura,
Cranù,	Luci,	Sabi,
Isari,	Climaterò	Vromavrissi,
Scalla,	Ruzi,	Petrina,
Derbuni,	Manari,	Calivie Agia Janni.

Settimo Territorio di Caritena. Questo Territorio è quasi tutto montuoso, parte del antica Accadia, scorgesi ancor l' antica Mantinea disabitata. Sono Ville 124. Monasterii due.

Caritena Fortezza.	Corfaxilia,	Vauclia,
Ville,	Valdegnico,	Podogora,
Dimizana,	Lastu,	Candouassena,
Marcu,	Agridi,	Vilimachi,
Zatona,	Alogoua,	Glarizzi,
Margularia	Chierpini,	Paliolongus,
Langadia	Xero Ceritena	Mostinizza,

//p. 129//

Boccorina,	Rustan Agà,	Xerochierpini,
Monastirachi,	Sinano,	Xeruò,
Spatari,	Cauuglia,	Belessi,
Gerocougni,	Cassimi,	Psari Vlacco,
Lumi,	Vromossella,	Becci,
Cagliani,	Chierchieri,	Iciaria,
Vretobua,	Coremi,	Sulumades,
Arvanizza,	Delli Bei,	Cazzulia,
Manari,	Neminizza,	Trauugni,
Cutupa,	Garzenigo,	Maurade,
Fuscari,	Pirgo,	Renesi,
Secundra,	Alonistena,	Chiriomodri,
Veruizza,	Zouisti,	Anasiri,
Vissizzi,	Chielepaco,	Coraxoueria,
Cipoli,	Zaracoua,	Sinotu,
Xulatica,	Davia <i>olim Phialia</i> .	Artosino,
Lemus,	Piana,	Zacora,
Galata,	Arcondoremà,	Grenuizza,

Retugni	Crissovizzi,	Giurgo Rafti,
Buliari,	Sarachini,	Lotti,
Siriarno	Psari,	Pir... (sic)
Riadù,	Sigouisti,	Ricurissipodia,
Cocora,	Palumba,	Paliocori,
Aluizza,	Bugiati,	Licuressi-Capuco,
Mulachi,	Passà Agà,	Stauri,
Stiminizza,	Sant' Elia,	Dede Bei,
Andoni,	Saremetu,	Calapaci,
Caries,	Comi,	Cardarisà,
Coragniù,	Carnessi,	Accigolas,
Mauria,	Dafni,	Vuci,
Chiporisia,	Caglieni,	Busimeti,
Cazimbali,	Zulla,	Deli Cassani,
Baldecì,	Vilambia,	Papà dà,
Caruunari,	Tristena,	Lopesi.
Paulia,		

//p. 130//

Ottavo Territorio di Fanari *olim Pylus Lepriaticus*. E questo Territorio per il più montuoso parte dell' antica Accadia posto sopra il Fiume Alfeo, il quale gli scorre per Tramontana. In esso sono Boschi di Roueri, e vignati particolarmente vicino à Caiafa dove sono le Peschiere. Son Ville 64.

Fanari Fortezza	Xerocori,	Curfizzes,
Ville.	Cambothecra,	Clisna,
Andrizza,	Seliua,	Artizza,
Xero Caritena,	Trupes,	Casal d' Artizza,
Bezzi,	Psatià,	detto Calidi,
Palati,	Lauda,	Sirassi,
Metesi,	Plationà,	Belussi,
Carmi,	Brumasi,	Selirù,
Cuzzochiera,	Arambegliona,	Rouia,
Masi,	Bereclades,	Agulinizza,
Calivia,	Agiossosti,	Alupocori,
Mandrixa,	Catrachi,	Marina,
Grica,	Leuistena,	Rous di Marina,
Vrina,	Zegoloua,	Cacaletri,
Chrestena,	Crouuzzi,	Auandoma,
Rissouo,	Delga,	Staffini,
Catu Macrissia,	Dragoi,	Copanizza,

Pisco pirgo,	Zacca,	Veruena,
Rassà,	Cuzzi,	Ambaria,
Apanu Macrisia,	Barzi,	Caruunari,
Cognia,	Carazaferi,	Zoruanzi,
Volanza,	Bisbardi,	Longo,

Nono Territorio d' Arcadia *olim Cyparissia*. Questo Territorio è il più delizioso degli altri, irrigato da molti fiumi, et acque salubri, con aria perfetta. Gli abitanti del Borgo vestono civilmente, e sono applicati alla mercatura, quelli del Territorio sono rustici, di genio feroce. Sono 88. Ville, e sei Monasterii.

Arcadia Città	Melagniti,	Filiatrà
Ville.	Berlè,	Calasogni,
Armegnus	Capuci,	Valta,

//p. 131//

Morena,	Apanu Ari,	Vrestù,
Christianù,	Aritu Vlaca,	Strouizzi,
Canalopu,	Cuelia,	Musachi,
Podogora,	Sirgi,	Barsa,
Magli,	Solimano,	Bistichi,
Gargagliano,	Lapi,	Andisalo,
Vrissi,	Vromi,	San Zuanne,
Plonengus,	Dimandra,	Pirgo,
Rastepulo,	Caglizenza,	Saprichi,
Clogni,	Carà Mustafà,	Pedemeno,
Endecada,	Sidero-Castro,	Potamia,
Sarachinada,	Vanada,	Papà Giorgi,
Angelù,	Agrigliani,	Vutena,
Artichi,	Mauromati,	Machiera,
Sella,	Cocifa,	Licudes,
Calò pedi,	Pizza,	Tripizza,
Lesouiti,	Ripessi,	Lescouiti,
Malichi,	Grustegniza,	Assutena,
Varilambi,	Dardesi,	Crissafà,
Vristia,	Platagna,	Cazzarù,
Lopessi,	Gardizza,	Flascù,
Vissoua,	Smerlina,	Barzeli,
Pondia,	Pauliza,	Merlina,
Gliata,	Surza,	Matesi,
Clissura,	Triandu,	Psari,

Cazzurà	Aluena,	Suli,
Catu Ari,	Golemi,	

Quarta Provincia di Laconia

Possiede sei Territorii; il primo è Malvasia dove è la Città, e Fortezza. Gli abitanti di Malvasia vestouo civilmente, sono d' animo pronto, e fedeli al suo Prencipe, attendono alla Mercatura, abbonda il suo Territorio d' ogni cosa fuorche Oglio. Sono Ville 17. e tre Monasterii.

Malvasia Città, e	Ville.	Pidia,
Fortezza	Fenici,	Bisagni,

//132//

Vices,	Lira,	Veleies,
Gremasti,	Culendia,	Sichia,
Villachiotti,	San Nicolò,	Foraclo,
Agriana,	Catauotra,	Missocori,
Molaus,		

Secondo Territorio di Mistrà. Questo Territorio comprende Crissafà, et Eleos, che formano 158. Ville, e 20. Monasterii, il suo Territorio è fertile assai per essere irrigato da molte acque, e fiumi particolarmente dall' Eurota. Gli abitanti di Mistrà sono molto civili amanti de Forastieri, e si gloriano d' essere dell' antico sangue Spartano. Le Ville sono le seguenti.

Mistrà Città,	Vardomia,	Dranil,
Borgo Missogori,	Longanico,	Bullouizza,
Ville,	Curuna,	Prigoranidi,
Scura,	Tarapsa,	Clidognia,
Magula,	Auastassoua-Micri,	Arcassà,
Pastori,	Sinoua,	Sotira,
Cumusta,	Cermizza,	Boliani,
Periuoglia,	Cuzzaua - Cada,	Sclauocori,
Caminia,	Cuzzaua-Caruli,	Flocca,
Cotizza,	Cosmà,	Riuiotissa,
Musica,	San Giorgi,	Trippi,
Leondena, e Pota-	Mandra,	Licouuno,
mia,	Molaiti,	Langosta,
Coremi,	Calali,	Leuejana,
Goranus,	Castagnizza,	Barsenico,
Niocori,	Paleocori,	Xeugalatio-Lelli,
Varsoua,	Apriani,	Babassi,

Pardogli, e Mes-
sogli,
Zoga,
Castri,
Brizza,
Castagna,

//p. 133//

Godena,
Cacuri,
Brizza,
Gueri
Zacalali,
Trapidi, e Castri,
Calogni,
Besogli,
Zitilassi,
Trapesandi,
Rissia,
Cozzi,
Pori,
Lopesi,
Sustrani,
Mitratoua,
Agimemus,
Cacaua,
Sunauì,
Cassam Effendi,
Babrotti,
Sostiri,
Cazzarù,
Chirambesi,
Chramalogi,
Rangroma,
Lazi,
Alaè bei,
Murtia,
Sendali,
Vrondama,
Leimona,

Dafni,
Dorisa,
Musich,
Tripotama,
Geranù,
Lefeli,

Filissi,
Gramissa,
Durali,
Coremi,
Scala,
Ciglià,
Alupocori,
Carizza,
Gerachi,
Cosman,
Conupies,
Cremasti,
Crisafà,
Chitrisa,
Coline,
Caltesia,
Cuueglia,
Candrema,
Castrubuchia,
Caussi,
Agriani,
Aracoua,
Anemoduri,
Bambacu,
Barbizza,
Vergia,
Basarades,
Gardichia
Agriacona, e tria
Langadia,
Cognidizza,

Tocus,
Platana,
Zacouo,
Zagano,
Neueriti,
Assam Bei,

Prastò,
Masi,
Giozali,
Limbìa S. Vassili,
Platanachi Limbià,
Palioccon Limbià,
Zinzina,
Perpeni,
San Giovanni Teologo,
Sarafona,
Vrestena,
Megalò Vrissi,
Turcocori,
Rumagni,
Maurogiani,
Alica,
Magnati,
Lionci,
Scordinù,
Zizori,
Vurlia,
Agmet Agà,
Vuciani,
Calamomucti,
Affissu-Cartalì,
Affissu-Sardari,
Malaties,
Zolina,
Morò,
Cugni,
Supena,

Terzo Territorio di Bardugna, *olim Cyparissa*. Questo Territorio è tutto Montuoso, con Valoni, e Coline fertili, et in buona parte coltivati, con molti Roveri Sparsi per le //p. 134// Campagne dove si raccoglie la Valonia. Sono Ville sedici.

Castel di Bardugna	Rossoua,	Selegudi,
Ville	Zellina,	San Nicola,
Cochina Lucria,	Stronza,	Arcondicò,
Guglianica,	Ceria,	Papá nelle sudette Ville
Zizori,	Assimi,	con loro
Paleo Castro	Petrina,	
Arua,	Malina,	

Quarto Territorio di Zarnata, *olim Leuctrum*, comprende la Maina Alta, con Ville 31. et otto Monasterii.

Zarnata Fortezza.	Culiassi,	Selisma,
Ville.	Diuola,	Dolus da basso,
Sidero Castro Basso,	Milizza,	Biglio, e Snarita,
Sidero Castro Alto,	Sinoua,	Campo di sotto,
Mustia,	Lithomia,	Campo, et Arba,
Carea,	Picologli,	Bassa Villa di Campo et Arba.
Grionerò,	Leftigni,	Mondigne Micri,
Scala,	Campo,	Gianizza,
Lombardo,	Prita,	Gianizza grande,
Cariopoli,	Varvuni, e Maltisa,	Cochina Curia.
Ceroua,	Aroua,	
Chierasia,		

Quinto, e sesto Territorio Maina Bassa tutto montuoso, abbraccia li Territorii di Chielefà, e Passauà raccolgono questi Popoli appena il grano per il vitto. Questi abitanti sono auuezzi al patire, fame, freddo, e pouerta, vestono habito diferente degli altri del Regno, vanno sempre armati di sciabba, celata in testa, e corraggiosi amano la libertà, hanno però bastardata la loro virtù, mentre sono vitiosi, e avvezzi al rubare. Sono Ville 38. Monasterii due.

Chielefà Fortezza,	Cineoua bassa,	Pirgo,
Ville,	Caries,	Drialo,
Cincoua alta	Diparo,	Brichi,

//p. 135//

Giata,	Alica,	Bularù basso,
Selifanica,	Carignù,	Candilli,

Vata,	Biondes,	Liondachi,
Sabacu,	Calumia,	Driuli,
Stabri,	Affungia,	Niffi,
Laià,	Cuallo,	Nomia,
Vatica,	Chiernuuiecora,	Lusadicu,
Cumo,	Colgni,	Dri,
Mina,	Zacaglia,	Cipula
Chospotinus,		Vitulo

Ristretto delle Quattro Provincie della Morea

Territorii.	n.	24
Ville habitate.	n.	1498
Ville distrutte.	n.	302
Monasterii.	n.	531
Campi Triuisani.	n.	12930818

IL FINE

B.

Venezia, Biblioteca Querini - Stampalia,
cl. III, cod. XXVII (= 1062)

//alt. fol. sine num.// Breve descrizione del Regno della Morea

//f. 1// /¹ DESCRIZIONE

/² QVesto Regno è un Paese vasto, ed ampio: di circuito /³ hà 700 miglia Italiane incirca, con varij Seni, Golfi, /⁴ e Promontorij, come nel Dissegno chiaram(ente) si vede. /⁵ Resta questo attaccato per la parte di Settentrione alla Terr(a) /⁶ ferma di Megaride per un stretto di Terra di 3200 Passi Ge-/⁷ometrici Veneti, chiamato Istmo di Corinto. Ha per confini /⁸ Orientali il Seno Cretico, e parte dell' Egeo; dall' Occidente, /⁹ e Meriggio l' Adriatico, e l' Ionio; e da Maestro, e Tramontana /¹⁰ il Golfo di Lepanto. Fu altre volte diviso in sei Provincie, /¹¹ ma hora più saggiamente ristretto in quattro sole, cioè Ro-/¹²mania, dove risiede la Città di Napoli capitale del Regno, /¹³ Achaia, Messenia, e Laconia, nelle quali Provincie sono /¹⁴ costituite quattro Camere, dove si conserva tutto il dana-/¹⁵ro, che s' esige dalli Territorij soggetti alle stesse.

//f. 1v/¹ La Provincia di Romania contiene cinque Territorij: il /² primo prende da essa il nome, et è composto di 39 Villaggi, hab-/³bitati da 2401 Famiglie, compresi li Greci abitanti nella /⁴ Città, e Borgo, che in tutto formano Anime 9685. Vi sono /⁵ Monasterij undeci di Calogeri Greci. Gl' abitanti nella Città /⁶ sudetta vestono civilmente; altri conservano l' habito, e cos-/⁷tumi de Turchi, et altri vestono all' uso d' Italia; applica la /⁸ maggior parte al negotio. Si vedono in questo Territorio /⁹ le vestigie

A = Biblioteca Marciana, cl. it. VII, 1532 (7639), ff. 1-8v.

B = Biblioteca Marciana, cl. it. VII, 2237 (9209), ff. 124-130v.

C = Biblioteca e Museo Civico Correr, cod. Cicogna, 3248/3249

Alt. fol. sine num.: Breve descrizione del Regno di Morea] om. AC //f. 1// 1 DESCRIZIONE] Breve descrizione del Regno della Morea A Breve descrizione del Regno di Morea C 3 hà] di A a C // incirca om. AC 4 disegno C 5-6 T(terr)a F(erm)a A T(terr)a F. C 6 Magaride A // 3200] trè mille ducento C 7 Cotintho A C 8 horientali C 9 da Maestro, e] om. A 13 Accaia A C 14 costituite] situate A 15 s' esigge A C //f. 1v// 2 di] da C 2-3 habitati A C 3 compresi li habitanti A 5 undeci] 11 C 6 sudetta] stessa C 6 Abito C 6-7 costume C // civilmente...

d'un sontuosissimo Teatro nella Campagna di /¹⁰ Liguria (che secondo Pausania) è quello degl' Epidavri, /¹¹ fabricato da Policleto famosissimo Architetto di quel tempo; /¹² vi sono pure le saline di Ververonda al Porto Bisatto, come /¹³ pure quelle di Termis, e Combunò sotto la Villa Agà, /¹⁴ nelle quali si forma naturalmente il sale senz' alcuna ma- /¹⁵ nifattura e dispendio; v' esistono ancora le Peschiere di /¹⁶ Trapano, e quelle del Porto di Romania. Li prodotti di /¹⁷ questo Territorio consistono in formenti, e biade in qua(an)ti- /¹⁸ ta, lane, Formagli, cera, miele, qualche poca ci seda, /¹⁹ bombace, lino, valonia; e però scarso di vino, et oglio, ab - /²⁰ bonda bensì d' Animali d' ogni sorte, e massime porcini.

/²¹ Il secondo è il Territorio d' Argos, e contiene 30 Villaggi /²² compresa la Fortezza, e Borgo, nelli quali si contano //f. 2 /¹ Famiglie 1423 formano in tutto Anime 6129; gl' abitanti nel /² Borgo sono buona parte Tebani, si vede in questo Territorio /³ la Campagna detta d' Argos, famosa per le Battaglie suc- /⁴ cesse anco a' nostri tempi: Nella parte più avanzata verso /⁵ Mezzo-Giorno della mede(sim)a v' esistono li Molini, dove tutta /⁶ l' Armata Navale si serve d' acqua. Li prodotti di q(ues)to /⁷ Territorio sono come nell' altro; è però più abbondante di /⁸ grano.

/⁹ Il terzo è il Territorio di Corinto, nel quale si contano 113 /¹⁰ Villaggi, e 19 Monasterij Greci, è habitato da 3219 Famiglie /¹¹ la maggior parte foresti, da Tebe, Athene, e Rumelia; for- /¹² mano in tutto Anime 14114, compresi gl' abitanti nella For- /¹³ tezza di Acro-Corinto, li quali sono perspicaci d' ingegno, /¹⁴ applicano al negotio. Di rimarcabile in questo Territorio /¹⁵ vi sono le vestigie dell' antico muro detto Examili, prima /¹⁶ fabricato dagl' Atheniesi, e poi ristaurato da Veneti, il q(ua)le /¹⁷ estendendosi da un Mare all' altro impediva l' ingresso /¹⁸ nel Regno, ed' hora distingue il Confine di detto Regno co(n) /¹⁹ la Terra-Ferma Ottomana: Si scorgono pure le vestigie /²⁰ delle Mura dell' antica Citta di Corinto, che abbracciando /²¹ la Fortezza d' Acro-Corinto s' estendevano sino al Mare; /²² nel mezzo v' esistono ancora sette Colonne di smisurata //f. 2v /¹ grandezza non però d' un sol pezzo, avanzi del Tempio /² di Diana d'

---

vestono] om. A **10** (che secondo Pausania) è] che secondo Pausania è A che secondo Pausania e C **11** Arcitetto C // di quei tempi A de que tempi C **12** Voruoronda A // Bisato A di Bisato C **13** Combucìo A Cambuno C // Agà] Cigà A Aga C // senza C **14-15** manifattura C **18** Formaglio A **19-20** abbondante A abondante C **20** de Porcini A **21** 2do A // è il] om. A // e] om. A // 30] trenta C //f.2// **9** terzo] 3o A // il Territorio di Corinto] è quello di Corinto A **10** e Monasterij Greci 19 habitati A e Monasteri Greci 19 è habitato C **11** la parte Maggiore A **11-12** Thebe, Attene, e Romelia che A Tebbe, Atene, Rumelia che C **13** d' Acro Corinto A d' Acro Corinto C **14** aplicano et C // E rimarcabile C **15** uestigie A C **16** Atteniesi A C **19** Terra F.A T.F. C **20** cità C // Corinto A **21** Corinto A //f. 2v// **2** di

Effeso. In poca distanza di detto Corinto /³ vi sono le vestigie dell' antica Sicione, hora Vassilicò. /⁴ Questo Territorio produce di tutto, come nelli Soprascritti, /⁵ massime grano, vino, et oglio.

/⁶ Il quarto è il Territorio di Tripolizza, composto di 62 /⁷ Villaggi, compresa la Terra, ed in esso vi sono Monasterij sette, /⁸ si contano 1598 Famiglie, che compongono 6979 Anime; /⁹ gl' abitanti nella Terra sudetta di Tripolizza sono la ma-/¹⁰gior parte Mercanti, et Arteggiani; in questo Territorio /¹¹ vi è una vasta Campagna adornata da molti delitiosi /¹² Villaggi, nella quale si vedono le vestigie d' una antica /¹³ Città, hora detta Paleopoli; come pure d' una altra detta /¹⁴ Amiclon, trè hore di camino lontane una dall' altra; il /¹⁵ rimanente di detto Territorio, è quasi tutto Montuoso co(n) /¹⁶ boschi di Roveri, et Abeti. Abbonda d' ogni cosa partico-/¹⁷larmente d' Animali bovini, e vino; scarsissimo d' oglio.

/¹⁸ Il quinto, et ultimo Territorio soggetto alla sudetta /¹⁹ Provincia di Romania è quello di San Pietro di Zacco-/²⁰gnà composto di undeci Ville, e quattro Monasterij, è /²¹ habitato da 916 Famiglie, che formano in tutto Anime /²² 3922. Questi popoli sono industriosi, la maggior parte //f. 3 /¹ de' quali si disperde per il Regno, noleggiando Cavallj, per tra-/²sporto delle merci, a commodo de' passeggeri: superano tutti /³ gl' altri popoli del Regno nel viaggiare, tanto a piedi, come /⁴ a Cavallo, essendo pratici di tutte le più occulte strade.

/⁵ Li prodotti di questi Territorij, come si è detto di so-/⁶pra, consistono in Formenti, e biade in quantità, vino, /⁷ oglio, cera, miele, grana, bombace, lino, seda, cordovani, /⁸ valonia, Animali d' ogni sorte, massime porcini.

/⁹ Le misure, che si servono in questa Provincia per il grano, /¹⁰ sono il Metretticchio, e bacile, ch' è lo stesso, che mezzo staro /¹¹ Venetiano; per il peso si servono, delle libre della Stadera /¹² Veneta, solo ne' contratti nominano l' Ocha, qual' è di due /¹³ libre, e ott' oncie Venete; gl' Orefici si servono della dram(ma) /¹⁴ nove delle quali fanno un oncia Veneta.

/¹⁵ Alla Provincia di Romania /¹⁶ succede quella d' Achaia; /¹⁷ Questa Provincia è circoscritta da' quattro Territorij, /¹⁸ cioè quello di Patrasso, dove risiede la Città, e Fortezza, /¹⁹ nella qual è stabilita la Camera; Quelle di Vostizza, Ca-/²⁰lavrita, et Gastugni.

Corintho 3 antico A C // hora]a A C 6 quarto] 4o A 7 ed] et C // sette] 7 C 10 Artigiani A C 11 delitiosi] delli stessi A deliciosi C 13 hora] om. A 14 l'una A 16 Rouere A // abetti C 17 però d' Oglio A C 18 quinto] 5o A 20 undeci] 11 A C // e quattro Monasterij, è] e di Monasteri < > è A e di Monasterij < > e C //f.3// 1 si disperde] si disperdono A C 3 uaggiare à piedi, et à A 4 caualo C 5-6 come si è detto di sopra] om. A 10 Metritichio A Metretichio C 11 Statera A C 12 nomina l' orca A // Occa C 13 et onzie otto Venetiane A // otto C // Drama C 14 onzia A 16 Acaia A Accaia C 17 circonscritta A 19 quella A //f. 3v//

//f. 3v /¹ Il primo di Patrasso è composto di Ville 99, e Monasterij 7, /² è habitato da 3024 Famiglie, compresi gl' habitanti nella /³ Città, e Borgo, che formano in tutto 11918 Anime: Gl' habi-/⁴tanti vestono civilmente; sono buona parte Atheniesi, Lepa(n)-/⁵tini, e Rumeliotti, dediti alla Mercantia, et al traffico, che le /⁶ viene facilitato per il commercio vicino della Livadia, Rume-/⁷lia, et Isole del Mar Ionio. In distanza di due hore di /⁸ camino da Patrasso verso Tramontana vi è il Castello di /⁹ Morea, come pure dall' altra parte opposta verso Mezzo-/¹⁰Giorno, quattr' hore di camino da Patrasso distante, si ve-/¹¹de il Fiume Caminizza; vicino alla sua bocca vi sono /¹² le Saline; in poca distanza delle quali vi è una Collina; /¹³ sopra di essa si vedono le vestigie della Città d' Oleni, /¹⁴ hora Achaià, dove pure vi è un grandissimo bosco di /¹⁵ roveri buoni da opera. Li prodotti di questo Territo-/¹⁶rio consistono in Formenti, e biade, vino, oglio, lana, /¹⁷ bombace, lino, seda, cordovani, valonia formagli, Ani-/¹⁸malj d' ogni sorte massime porcini, cera, e miele.

/19 Il secondo è il Territorio di Vostizza, composto di 31 /²⁰ Villaggi, habitati da 972 Famiglie, comprese quelle del-/²¹la Terra, che in tutti formano 4165 Anime. Gl' habita(n)-/²²ti della Terra sudetta sono di genio sagace, et accorto, //f. 4 /¹ applicati al traffico, come quelli di Patrasso. Questo Territo-/²rio contiene cinque Monasterij, abbonda d' ogni cosa, com(e) /³ si è detto nell' altro soprascritto dj Patrasso, è di poco giro /⁴ ma delizioso assaj.

/5 Il terzo è il Territorio di Calavr<i>ta tutto Montuoso, ador-/⁶nato però di molti Valloni fertili, con quantità d' arbori /⁷ d' ogni sorte; li Villaggi, che si contano in questo Territorio /⁸ sono al numero di 118; habitati da 3370 Famiglie, quali for-/⁹mano 16561 Anime. Gl' habitanti nella Terra conservano an-/¹⁰cora l' habito, e costumi de Turchi, e ciò si vede nella magio(r) /¹¹ parte del Regno: e abbondante questo Territorio d' ogni /¹² cosa, come s'è detto di sopra, e massime di seda, e tabacco, /¹³ Vi sono dieci Monasterij, fra quali vi è quello dj Megaspileo /¹⁴ fabricato

---

1 di 99 Ville, e sette Monasterij A <di> 99 Ville, e Monasteri sette C 3 in tutti A C 4 Atteniesi C 5 Rumellioti C // che] om. A 8 Castel A C 10 ore A 11 vicino] e uicine A e uicino C 13 di essa] la quale A C // Olleni C 14 Acaia A Accaia C 15 oppera C 17-18 formagli, Animalij] Formagli, Cera, e Miele, e animali 18 cera, e miele] om. A 19 secondo] 2do A 19-20 da Villaggi 31 A di Villaggi 31 20 habitato C 22 della Terra sudetta] om. A //f.4// 1-2 Contiene pure questo Territorio A 2 cinque] 5 A C // abbondanti A 3 nell'] dall' C 4 mà assai delizioso A 6 Alberi A Albori C 8 quali] che A 10 costume A C 12 di sopra, e] dell' altre, A dell' altro, C 13 dieci Monasterij] Monasterij <> A C // Meguspileo A Megaspillo C 14 entro A C //

dentro una grotta dalla pieta degl' Imperatorj; /¹⁵ è il più dovitoso d' ogn' altro, ed in esso vi sono Caloyeri /¹⁶ n(umer)o 80.

/¹⁷ Il quarto, et ultimo Territorio è quello di Gastugni il /¹⁸ più vasto, et ameno, ma la maggior parte disabitato; è /¹⁹ composto di Ville 171, habitate da 4079 Famiglie, quali /²⁰ formano 16847 Anime; in questo Territorio si contano se-/²¹dici Monasteri. Vi sono le peschiere del Papa, di Coticchi, /²² Procopo, et Murgia; le Saline dj Pirgo, e quelle di //f. 4v /¹ Lecchienà; v' esistono boschi di pignerj, e roverj buoni da ope-/²ra: Abbonda di tutto massime di grano, è però scarsissimo /³ d' oglio. Le misure del grano di cui si servono in questa /⁴ Provincia sono a Patraso il Cuvello, che è lo staro Veneto; /⁵ a Gastugni il Bacile; e ne' contratti grossi nominano il /⁶ Moggio, che sono dodici Bacilj, fanno Stara Veneti num(er)o 6; /⁷ a Calavrita, e Vostizza il Missadi, qual' è mezzo Staro Vene-/⁸tiano; per il peso si servono come sopra.

/⁹ Contigua all' Achaia /¹⁰ è la Provincia di Messenia /¹¹ contiene nove Territorij; /¹² Il primo è quello di Navarin, dove vi è la Fortezza, nella q(ua)le /¹³ è stabilita la Camera; è composto di 25 Ville, habitate da /¹⁴ 512 Famiglie, comprese quelle della Città, e Borgo, che for-/¹⁵mano in tutto 2068 Anime. In poca distanza della sudetta /¹⁶ Città, si vede la Fortezza di Navarin Vecchio, in poco buon /¹⁷ stato, sopra d' un' aspra Collina, al piè della quale vi sono /¹⁸ le Peschiere dette di Navarin. Li raccolti di questo Ter-/¹⁹ritorio consistono in formenti, biade, e vino in quantità; //f. 5 /¹ oglio, cera, miele, seda, bombace, lino, lana, formagli, valo-/²nia, et animali d' ogni sorte.

/³ Il secondo è il Territorio di Modon, composto di Vil-/⁴laggi 51, e Monasterij 2; è habitato da 664 Famiglie, /⁵ compresi li Sciotti habitanti in Modon, e suo Borgo, che /⁶ formano in tutto Anime 2679. V' esistono in poca distan-/⁷za della Città le Saline; Ai confini di questo Territorio /⁸ si vede il grandissimo Bosco di roveri buoni da opera, /⁹ detto di Misca, il quale s' estende sopra li Territorij di Na-/¹⁰varin, Coron, Andrusa, et

---

Imperatori Greci A C 15 douicioso C 15-16 Calogeri 80 A Callogeri 80 C 17 quarto] 4o A 18 dishabbitato A 19 di] da A // 171 Villaggio, habitati A // quali] che A 20 Territorio] om. A 20-21 sedici] pure 16 A //f.4v// 1 Lechienà A 2 scarsissimo però A 4 Veneto] Venetiano A C 6 dodici] 12 A // Bacilli C // che fanno A // Veneti num(er)o 6] 6 Venetiani A uenitiani sei C 7 a] om. C 8 mezzo] 1/2 A mezo C 7-8 uenitiano C 8 si servono come sopra] come nell' altra Prouincia A 9 Acaia A Accaia C 11 contiene nove Territorij] om. A C 12 primo Territorio A C 13 di] da A // habitato C 14 compresi quelli C 15 dalla A // sudetta] om. A 16 uechio C //f.5// 1 Mielle C 3 secondo] 2do 4 2] due A C 5 comprese le Sciote A // Scioti C 6 Esistono A 7 ai] Alli A 8 Boscho A 10 Arcadia] Accaia C 12 bensi d' oglio A 14 terzo] 3o A 15 nel

Arcadia. Li prodotti di /¹¹ questo Territorio consistono in formenti, biade, è scarso /¹² di vino, abbondante d' oglio, e valonia, e seda, lane, miele, /¹³ cera. bombace, lino, formagli, et Animali d' ogni sorte.

/¹⁴ Il terzo è il Territorio di Coron, quasi tutto Montuoso, /¹⁵ nel quale le Ville sono al numero di 62; habitate da 1127 /¹⁶ Famiglie, compresi li abitanti nella Fortezza, e Borgo, /¹⁷ che fanno in tutto 4295 Anime; produce di tutto come /¹⁸ sopra, massime oglio in abbondanza.

/¹⁹ Il quarto è il Territorio d' Andrussa, composto di Ville /²⁰ num(er)o 66 e trè Monasterij, habitato da 1600 Famiglie, /²¹ composte d' Anime 6642; Vi sono in questo Territorio le /²² vestiggie dell' antica Città di Messenia, che ancora esis- //f. 5v /¹ stono visibili nella Villa Mavromatti-Micrò, al piede del /² Monte detto di Vulcano, nella sommità del quale v' è /³ un Monasterio di Caloyeri dedicato alla Madonna.

/⁴ Questo Territorio produce dj tutto in abbodanza, mas- /⁵sime vino, calambocchio, e bombace.

/⁶ Il quinto è il Territorio di Calamata, più picciolo di /⁷ tutti gl' altri del Regno, contiene 24 Villaggi, e 5 Monas- /⁸terij, habitato da 1228 Famiglie, compresi gl' habita(n)- /⁹ti nella Terra, che formano in tutto 4801 Anime; Gl' ha- /¹⁰bitanti nella sudetta vestono civilmente in habito lun- /¹¹go alla Turca, ma con perucca, applicano al negotio, /¹² et alla Mercantia; Sono commodi, ma spesso ricevono /¹³ degl' insulti da Mainottj, provocati dalla loro alterig- /¹⁴gia, è abbondante di tutto, massime grano, vino, e seda.

/¹⁵ Il sesto è il Territorio di Leondarj, nel quale vi sono due /¹⁶ Monasterij, è composto di 60 Ville habitate da 1257 Fa- /¹⁷miglie, quali fanno Anime 4891. Gl' abitanti nel Borgo /¹⁸ sotto la Fortezza di Leondarj distrutta, vestono civilm(en)te; /¹⁹ ma sono di tratto rustico; Questo Territorio, è la mag- /²⁰gior parte Montuoso con boschi di roveri, viene bagna- /²¹to dal Fiume Xerila, come pure da un altro detto di /²² Leondarj, li quali s' uniscono due hore di camino discosto //f. 6 /¹ dalla Fortezza in un solo ramo, che scorrendo per la Cam- /²pagna passa sotto Caritena, dove vi è un pònte di pietra /³ fabricato fra grebani, e va ad' unirsi trà li Confini di

---

quale... di] composto da Ville A // n(umer)o C 17 che fanno] fano C // e produce C 19 quarto] 4o A // di] da A 19-20 da Ville 66, e 3 A di 66 Ville, e tre C 20 habitate A è habitato C 21 da 6642 anime A C 22 che] ch' A 22 - esistono] om. A //f. 5v// 3 Calogeri A C 4 Produce questo Territorio A 5 Calambochi, Bomb. A Calambocci, e C 6 quinto] 5o A // picolo A C 8 habitati A 10 Terra sudetta A C // abito C 12 et alla Mercantia:] om. A 14 Vino, Grano A C 15 sesto] 6o A // è il] om. A 17 fanno] formano A C 18 distrutto A 20 Rouere A 21 pure] om. A 21-22 Fiume Xerrilla... s' uniscono due] Fiume Xeconò due B 22 si

Cari-⁴tena, e Fanari al fiume Alfeo, che ha la sua sorgente nel ⁵ Territorio di Calavr<i>ta. Abbonda d' ogni cosa, massime ⁶ d' Animali pecorini, e formagli.

⁷ Il settimo è il Territorio di Caritena, quasi tutto Mo(n)-⁸tuoso, composto dj 124 Villaggi, habitati da 3030 Famiglie, ⁹ quali formano Anime 12207. Gl' habitanti nel Borgo, ¹⁰ a cui sovrasta una picciola Fortezza disabitata, sono ¹¹ di genio, e costumj come quellj di Leondarj: vi sono in ¹² questo Territorio cinque Monasterij; Li prodotti consis-¹³tono in Formenti, e biade; scarso di seda, vino, et oglio, ¹⁴ abbonda dj valonia, cera, miele, lana, Formagli, Ani-¹⁵mali d' ogni sorte, massime pecorini.

¹⁶ L' ottavo è il Territorio di Fanari la maggior parte ¹⁷ montuoso, ai confinj Boreali del quale scorre il Fiume ¹⁸ Alfeo; Si contano in questo Territorio 64 Villaggi habi-¹⁹tati da 1458 Famiglie, composte d' Anime 6268, vi sono ²⁰ in questo Territorio boschi di roverj, e pignerj, massi-²¹me quello di Cayafa, dove sono le Peschiere. Li suoj ²² prodotti sono come s' è detto dj sopra.

//f. 6v ¹ Il nono, et ultimo Territorio di questa Provincia è quello ² d' Arcadia, il più delizioso degl' altri, riguardo alla ³ sua situatione: gode perfettissima Aria, copioso d' Acq(ue) ⁴ salubri, è composto di 88 Villaggi, e 6 Monasterij, all' ⁵ habitazioni de' quali si contano 2562 Famiglie, che ⁶ formano il numero dj 10222 Anime. Gl' habitanti ⁷ nel Borgo vestono civilmente, et applicano al nego-⁸tio. V' esiste in questo Territorio una Villa detta ⁹ Solimano, gl' habitanti della quale sono intrattabilj, e ¹⁰ di genio feroce, che difficilmente si lasciano dirigere. ¹¹ Li prodotti di questo Territorio consistono in forme(n)ti, ¹² biade, vino, oglio, lane in qua(n)tità, formagli, cera, miele, ¹³ seda, bombace, lino, cordovani, valonia, et Animali d' ogni ¹⁴ sorte massime pecorini. Le misure, di cui si servono p(er) il ¹⁵ grano in q(ue)sta Provincia, a Navarin, et Arcadia, è il ¹⁶ Cuvello, ch' è lo stesso, che il Staro Venetiano; si servono ¹⁷ ancora del Sinicchio, quattro de quali fanno un Chilò, ¹⁸ ch' è lo stesso, che lo Staro Venetiano; a Coron il Pinachio ¹⁹ grande è di Bacilj tre, formano un Staro e mezzo Ven(etia)no;

---

uniscono A // ore A //f. 6// 7 settimo] 7o A 8 di] da A // habbitati A 9 12207] 12271 C // habitanti A 10 dishabitata A 11 costume A C 12 cinque] 5 A 14 abbonda però // et Animali A 17 Boreali del quale] del quale verso Borea A 20 Rouere A 21 Caiafà A Caifa C // ui sono A C 22 s' è detto] quelli A //f. 6v// 1 nono] 9o A 2 delizioso C // à riguardo A 3 che gode A C // Aque C 4 di] da A // e Monasterij sei C 4-5 all' habitazioni... 2562] habbitati da 2562 A 5 habitazione C 9 Soliman A 11 poi di A Formento A 12 e formagli A C 13 et] om. A C 14 seruonsi A 15 in] di C 16 il] om. A C // servono] serue A om. C 17 Sinichio A Siniccio C // fano C // Cillò C 18 che... Venetiano] che uno de nostri stara A // il] del A 19 è] ch'è A //

/²⁰ nel Territ(ori)o d' Andrussa, e negl' altrj si servono del Pinac-/²¹chio picciolo ch' è di 2 Bacili, cioè un staro Venet(ian)o; e p(er) il /²² peso come si è detto nell' altre Provincie.

//f. 7 /¹ Alla Messenia /² succede la Provincia /³ di Laconia.

/⁴ Contiene Territorij sei, cioè quello di Malvasia, /⁵ Mistrà, Bardugna, Passavà, Chielefà, e Zarnata.

/⁶ Il primo è il Territorio di Malvasia, dove risiede la Cit-/⁷tà, e Fortezza, nella qual'è stabilita la Camera, viene /⁸ composto da 17 Ville, e trè Monasterij; è habitato da /⁹ 2067 Famiglie, compresi li Candiotti, e Cerigotti, che /¹⁰ in tutti formano 9003 Anime. Gl' habitanti in Malvasia /¹¹ vestono civilmente, sono d' animo pronto, e fedelj al suo /¹² Prencipe: Applicano al negotio, et la maggior parte /¹³ alla Marinarezza. Li prodotti di questo Territorio /¹⁴ consistono in formenti, biade, vino, seda, grana, bomba-/¹⁵ce, lino, lana, valonia, cera, miele, cordovani; scarso /¹⁶ d' oglio, e d' Animali.

/¹⁷ Il secondo è il Territorio di Mistrà, contiene Crissafa, /¹⁸ et Eleos, nel quale vi sono 158 Villaggi, e vinti Monaste-/¹⁹rij; è habitato da 5928 Famiglie q(ua)li formano 22069 //f. 7v /¹ Anime. Si vedono in questo Territorio li memorabili ava(n)-/²zi dell' antica Lacedemonia (già Sede della Famosissima /³ Republica di Sparta) nella Campagna di Mistrà, p(er) /⁴ mezzo della quale scorre il Fiume Eurota, e molte altre /⁵ acque, o fiumicelli, che la rendono fertilissima. Gl' ha-/⁶bitanti in Mistrà sono civilissimi, amano li forastieri, /⁷ si vantano d' esser le reliquie del vero Sangue Spartano. /⁸ Abbonda questo Territorio d' ogni cosa, massime grana, /⁹ grano, e seda.

/¹⁰ Il terzo è il Territorio di Bardugna tutto Montuoso, /¹¹ con Valloni, e Colli fertili, et in buona parte coltivati; /¹² sparso da un numero grande di Roveri da' quali si rac-/¹³coglie la vallonia; e composto di 16 Ville habitate da /¹⁴ 440 Famiglie, quali fanno 1726 Anime.

/¹⁵ Il quarto, e quinto di Chielefà, e Passavà sono com-/¹⁶presi nella Maina Bassa, composti di 38 Villaggi, e due /¹⁷ Monasterij; habitati da 1760

---

che formano A C // Venetiano] de nostri A 20-21 Pinachio A C 21 piccolo C // 2] due A C // baccilli A 22 si è detto] om. A // Prouinzie C //f. 7// 4 Contiene... sei] che contiene 6 Territorij A 6 è... di] è quello di A 7 qualle C 8 questo composto A // habitati A 10 alt. in] di A 12 Principe A // et] om. A 13 alla Marinarezza] om. A alla Marinarezza C // di questo Territorio] om. A 14 e Vini A 17 secondo] 2do A // Crissafà A C 18 Elleos C 18-19 e 9 Monasterij habitati A e [[ ]] monasterij e abbitato C 19 quali] che A //f. 7v// 1 si vedono] vedonsi A 2-3 Lacedemonia già... Sparta nella A 4 e molte] vedonsi A 5 o] e C 6 forastieri A 7 d' essere A 8-9 grano] om. C 10 terzo] 3o A 16-17 Monasterij due sono A C 17 habitati A 21

Famiglie, quali formano /¹⁸ 7130 Anime; questi Territorij sono tutti Montuosi, e ste-/¹⁹rili, che appena producono grano sufficiente al mante-/²⁰nimento degl' abitanti.

/²¹ Il sesto, et ultimo Territorio è di Zarnata; comprende /²² la Maina alta; è composto di Villaggi 31, e Monasterij //f. 8 /¹ otto, habitato da' 1522 Famiglie, quali formano 6332 Ani-/²me; Li Mainotti avezzi alla povertà, et alla parsimonia /³ sono nel vitto sobrijssimi, vestono differente habito degl' /⁴ altri del Regno; vanno sempre armati di Sabla, e Cela-/⁵ta in testa; sono coraggiosi, se bene hanno in parte vitiata /⁶ questa loro virtù con l' applicatione a latrocinij: le misure, /⁷ di cui si servono in questa Provincia p(er) il grano, a Malva-/⁸sia, Mistrà, et Eleos, è il Pinacchio, contiene Bacili quattro /⁹ sono Stara Veneti due, e negl' altri si servono del Pinacchio pi-/¹⁰ciolo, ch' è di due Bacili, cioè un Staro Venetiano. Li prodotti /¹¹ delli Territorij sudetti di Bardugna, Chielefà, Passavà, e Zar-/¹²nata consistono in poca quantità di Formenti, e biade, in /¹³ qualche poco di Seda, cera, miele, lana, e formagli: ab-/¹⁴bondano bensì di grana, e valonia.

/¹⁵ Li Porti, che si contano nel /¹⁶ circuito di questo Regno so-/¹⁷no 13 oltre diversi siti, e spiag(gi)e /¹⁸ dove si può dare affondo, in te(m)po d' Està solam(en)te.

/¹⁹ Nella Provincia di Romania ve ne sono sette; il primo /²⁰ de Romania, dove risiede tutta l' Armata Veneta; il //f. 8v /¹ secondo di Carattona capace dell' Armata sottile solamente; il /² terzo di Tolon; il quarto di

sesto] 6o A 22 di Villaggi 31, e Monasterij otto] da 31 Villaggio, e da duo Monasterij A //f. 8// 1 habitati A e habbitato C 3 sobriissimi nel uitto A // habito differente A C 4 schiabla C 4-5 Celada A 5 in parte hanno A C // hano C 6 La misura A 8 Mistrà] om. A // quattro] 4 A 9 Veneti] Venetiani A uenetiani C // Pinachio A C 6-10 le misure, di cui... Staro Venetiano] in A C transponuntur post 14 cum hac additione:

Ristretto delle 4 Prou(inci)e del Regno di Morea

Prouincie	Territorij	Ville habitate	Ville distrutte	Famiglie	Anime
Romania	n° 5	n° 225	n° 80	n° 9557	n° 40829
Accaia	n° 4	n° 419	n° 100	n° 11445	n° 49491
Messenia	n° 9	n° 564	n° 72	n° 13438	n° 54073
Laconia	n° 6	n° 260	n° 50	n° 11717	n° 46260
Summa	n° 24	n° 1498	n° 302	n° 46157	n° 190653

9-10 piccolo C 10 ch' è di due... Venetiano] che fa un staro Venetiano A // che è C // Bacilli C 13 Formaglio A 14 Vallonie A C 17 13] tredici A C 18 à fondo A //f. 8v// 1 secondo] 2do A // Caritena A Caretena C 2 terzo] 3o A C // Tollon C // quinto] 5o A // il Porto A 3

Trapano; il quinto Porto Bisato, /³ il sesto Porto Poro, tutti Porti bonissimi, e capaci d' una Arma-/⁴ta, tra quali il Porto Trapano è miglior degl' altri, nel qual /⁵ si da la concia a tutta l' Armata; V' è pure il Porto Ceneres, /⁶ hora Citres, vicino allo Stretto di Corinto dove si può dare /⁷ a Fondo in tempo d' Està solamente, et il Canal delle Spetie, /⁸ dove si puo dare a Fondo da per tutto.

⁹ Nella Provi(nci)a di Laconia ve ne sono cinq(ue) il P(or)to Botte, il P(or)to di S. Ni-/¹⁰colò in vicinanza di Malvasia no(n) totalm(en)te sicuro, essendo sco-/¹¹perto dal vento di Sirocco e Levante, il P(or)to delle Quaglie; P(or)to Vitulo /¹² e P(or)to Citres in vicinanza di Zarnata; vi è pure la spiaggia di Ca-/¹³lamata dove si puo stare in tempo d' Està; et il Canal di Vati-/¹⁴ca dove si può dar fondo da per tutto.

¹⁵ Nella Provin(cia) di Messenia no(n) vi è, che il P(or)to di Navarin; il Canal /¹⁶ delle Sapienze, in vicina(n)za di Modon, dove pure v' è la spiaggia, /¹⁷ e Ma(n)dracchio p(er) le Galere mezzo abbonito; la spiaggia di Coron; et /¹⁸ il Prodono.

¹⁹ Nella Provi(nci)a d' Achaia no vi è alcun P(ort)o sicuro, ma solam(en)te le spiag(gi)e /²⁰ di Pondico Castro, Chiarenza, e Patrasso dove si può stare in te(m)po /²¹ d' Està solam(en)te. Nel Golfo di Lepanto costeggia(n)do la Morea no(n) si /²² vede alcun Porto, si puo stare in tempo d' Està sotto Vostizza, et al Forte Molin sotto Corinto.

//f. 9 /¹ Ristretto di tutte le quattro Provincie del Regno di Morea;
/² con la distintione de' Territorij a cadauna soggetti, dichiara(n)do
/³ la quantità delle Ville, Monasterij, Famiglie, Anime, et Area /⁴
de med(esi)mi ridotta in Strema, e Campi Trevisani

Porti] om. A // buonissimi A 4 il Porto] quello di A // -degl' altri] di tutti A 6 Stretto] stesso C 7 à fondo A affondo C // Specie A C 8 dár A C // à fondo A affondo C // da] om. A 11 Sirocho A Siroco C // Vittulo A Vittullo C 13 Zarnata tutti buonissimi capaci d' um Armata A Zarnata tutti buonissimi Porti capaci d' un Armata C 14 à fondo A affondo C 18 Prodano A 20 Pondicò, Castro A C 21-22 non si vede] non ui è A C 22 può però C //f. 9// 1-35 Ristretto... 12929818] om. A C.

^{/5} Territorij	Ville habi(ta)te	Dette distrut(t)e	Monast.	Famigl(i)e	Anime	Conten(u)to in str(em)ma	Campi Triv(isa)ni
^{/6} Napoli	39	6	11	2401	9685	1380016	690008
^{/7} Argos	30	6	—	1423	6129	628168	314084
^{/8} Romania Corinto	113	46	19	3219	14114	2911552	1455776
^{/9} Tripolizza	62	16	7	1598	6979	661008	330504
^{/10} S.Pietro di							
^{/11} Zacogna	11	6	4	916	3922	341872	170936
	^{/12} 255	80	41	9557	40829	5922616	2961308
^{/13} Patrasso	99	12	7	3024	11918	1222544	611272
^{/14} Vostizza	31	8	5	972	4165	546912	273456
^{/15} Achaia Calavr<i>ta	118	36	10	3370	16561	2211760	1105880
^{/16} Gastugni	171	44	16	4079	16847	2785184	1392592
	^{/17} 419	100	38	11445	49491	6766400	3383200
^{/18} Navarin	25	4	—	512	2068	683456	341728
^{/19} Modon	51	3	2	664	2679	331312	165656
^{/20} Coron	62	6	—	1127	4295	1035792	517896
^{/21} Andrussa	66	10	3	1600	6642	1314592	657296
^{/22} Messenia Calamata	24	2	5	1228	4801	307072	153536
^{/23} Leondari	60	14	2	1257	4891	797328	398664
^{/24} Caritena	124	15	5	3080	12207	2125584	1062792
^{/25} Fanari	64	6	—	1458	6268	1142672	571336
^{/26} Arcadia	88	12	6	2562	10222	1432336	716168
	^{/27} 564	72	23	13488	54073	9170144	4585072
^{/28} Malvasia	17	13	3	2067	9003	1296256	648128
^{/29} Laconia Mistra	158	20	20	5928	22069	1254560	627280
^{/30} Bardugna	16	3	—	440	1726	325344	162672
^{/31} Chielefà	38	8	2	1760	7130	411272	205636
^{/32} Passavà						355160	127530
^{/33} Zarnata	31	6	8	1522	6332	457984	228992
	^{/34} 260	50	33	11717	46260	4100576	2000238
	^{/35} 1498	302	135	46207	190653	25959736	12929818

SUMMARY

BREVE DESCRIZIONE DEL REGNO DI MOREA

The Querini-Stampalia Library contains a manuscript from an anonymous and undated historical source under the title 'Breve descrizione del Regno di Morea'. The text deals with the second Venetian period in Greece; recent historiography has made use of this source on several occasions without coming to a definite conclusion as to its date and author.

My argument in this study states that the information provided by the 'Breve descrizione' derives from a census that the Venetians carried out in the Peloponnese at the end of 1702 and the beginning of 1703, while its text was written in 1704 by Giust' Emilio Alberghetti after his return to Venice from the Peloponnese, where he had served up to the middle of that year as head of the Land Registry Office.

CONSTANTINOS DOCOS